

Կը բաժնուի ու կը մընայ անբաժան
 Նըթարինն պէս...—ան նըթարինն է՝ որ կ'իյնէ
 Ամեն անոտ սեղաններուն վըրայ մեր
 Մարդեղութեան ստիւնըլայ խորհուրդին :
 Ու ես կ'երթամ դէպ ի աղբի՛րը լոյսին . .
 Քանի՞ հազար , կամ թիւի՞ք բիւր օտրիներ
 Պէտք է որ ա՛յսպէս փայլեն .
 Քոնի՞ք՝ անգամ պէտք է իյնամ կարկէր
 Ճանապարհիս վրայ՝ բացուած
 Նըպասակին պարիսխանս բըրցող . .
 Զրգիսեմ ես .—միայն թէ , ո՛վ եղբայրներ ,
 Ո՛վ խաչ նանդը եղբայրներ ,
 Թողուցէ՛ դիւ նամբողութեան մէջ միմակ .
 Ա՛յնքան միմակ ես ա՛յնքան լուս , որ լրեսի
 Սրբիս օտփիւնէ՛ որ իմ բնեմա նըպազ է
 Նըպագնուն մէջէ բիւր :
 Անեւով լի ես արեւները հանող
 Ուղիիս վրայ մի՛ք սքսնէ
 Ձեր օտըր՝ մալլ թելի մը պէս ուրուրի :
 Եւ ո՛չ ալ դիւ կանչեցէ՛
 Խրճանդներուն ձեր զրաւրք՝
 Ուր բողբոխը կը գարճէ նըպագարան :
 Ընդունա՛յն է խոսանալ
 Սրբիս կոյսեր , սիրտը սպիտակ է դասարկ՝
 Եւ ես կ'երթամ դէպ ի աղբի՛րը լոյսին . . .

ԳՆԱՆԻՆԷԼ ՊԱՐՈՒԺԱՆ

ԻՄ ՅԵՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

(Նարունակութիւն)

2.

Հարաւ մը յետոյ , Նշանուած էի Անտոն
 Գարայի ճեմ :

Ան իր մօրաբորը որդւոյն քով առաջին
 դարգիր էր :

Օրթագիւղի մէջ՝ Գարաեան Սահակ աղա
 յարգուած մարդ էր : Հառ խիստ էր իր որդ-
 ւոցը ճեմ : Լսելով որ իր որդին թատրոնի մէջ
 խաղացող աղջկան ճեմ պիտի պսակուէր , սաս-
 տիկ բարկացեր էր :

— Ա՛լ տունս գործ չունիս , ըսեր էր. պաշ-
 տօնէդ ալ հրաժարուած ես . գնա՛ :

— Հա՛տ շնորհակալ եմ , կը պատասխանէ ,
 ու տունէն դուրս կ'իլլէ :

Գարով ինչ մօտ կը պատմէ պատահածը .

— Աղբի՛ւ , ես պանդոկի մէջ սենեակ պիտի
 վարձեմ : Դուռն ինչմէ երես մի՛ դարձըներ . ես
 գործ կը ճարեմ , քեզ ու մայրդ կը պահեմ՝
 ինչպէս որ պէտք է :

— Դուռն ալ հանգիստ եղիր , Անտոն . ես
 ալ այնքան աղքատ չեմ . ունիմ հազար ոսկի .
 ատոյ՛ դուռն կրնաս գործ մը բռնել :

Պանդոկի մէջ կ'ապրէր , բայց ամէն օր մեզ
 մօտ կը ծաշէր :

Մէկ կամ երկու ամիս էր որ Նշանուած
 էինք , պարոն մը սկիստայրիս հաւատարմէր էր թէ՛ .

— Եթէ՛ քու հարմարացուց չըսեսնէ ,
 կ'ապահովցնեմ քեզ որ հարմարուց մէջ առա-
 ջին տեղը պիտի բռնէ : Գնա՛ անգամ մը տես ,
 յետոյ ինչ կ'ուզես ըսէ :

Երկրորդ օրը՝ Նշանածիս հետ ծեր մարդ
 մը Ներս լմտաւ : Զգացի թէ անոր հայրն է :
 Զխա տեսաւ թէ չէ , համարեց .

— Կեցցես , Անտոն՝ բաւ , այսպիսի հարա-
 նացու ես չէի կարող ծարիւր քեզի :

Քիչ մը Նստելէ յետոյ , ինչորեց որ մեզ
 երկուքս մինակ թողուին : Ու երբ մինակ մնացինք ,
 բաւա ինչ .

— Աղբի՛ւ , աղջիկս , այժմ ինչդիրք մը
 ունիմ քեզի . տեսնեք պիտի յարգես :

— Հայր , հրամայեցէք , վստահ եղէք որ
 ձեր հրամանը իբր պատգամ պիտի ընդունիմ :

— Իմ ինչդիրքս է որ ձեր պսակը կա-
 տարուի պապական եկեղեցւոյ մէջ : Ախն ու ես
 շատ կրօնամոլ ենք :

— Սիրելի հայր , Ներեցէք ինչ , քանի՞
 զաւակ ունիք :

— Տասներորս :

— Այժմ կարգը ձերն է հարցընելու թէ
 իմ մայրս քանի՞ զաւակ ունի : Մէկ հատ միայն :
 Ու ինքն ալ կրօնամոլ է որքան դուք : Ան ալ
 սնուցեր մեծցուցեր է զիս այն յոյսով որ պիտի
 պսակէ զիս այն եկեղեցւոյն մէջ ուր զիս մկրտե-
 ր : Այժմ ըսէք , կարո՞ղ եմ թքնել այն կուրծ-
 քին վըայ որ ինծի կաթ է տուեր , թքնել այն
 մօր վըայ որուն միակ յոյսն եմ ես : Հիմա որ
 ամէն բան իմացաք , ինչդրեմ՝ հրամայեցէք , ես
 պատրաստ եմ ընելու :

— Ո՛չ , ո՛չ , սիրելի՛ աղջիկս :

Կանչեց Նշանածս .

— Անտոն, դուն պէտք է՝ պատկուհի լուսաւորչական եկեղեցւոյ մէջ, ես կուտամ իմ հայրական օրհնութիւնս :

Հաստ յուզուեցայ, կարծեցի թէ հայրս վերականգնացած էր :

Մինչև մեր հարսնիքը, ամէն օր կուգար : Հաստ կը սիրէր դիս, ես ալ դիմքը շատ կը սիրէի : Ախտոս որ շատ քիչ ժամանակ վայելեցի դիմքը : Ամուսնութենէս տարի մը յետոյ, արդէն կորսնցուցած էի դիմքն ալ :

1875 սեպտեմբեր 14ին, պատկուցանք, և մեր մեղրալուսինը անցուցինք Նիկոմիդիա, ուր ամուսնուս պաշտօն էր ստանձնելը : Երկաթուղւոյ գիծն ու կամուրջները կը շինուէին մինչև Անկուրա : Նիկոմիդիայի մէջ բացած էին գործարան, Ահա այդ գործարանին մէջ առաջին գրագիր էր Պարոնի մը ընկերակցութեամբ՝ բերել տուաւ Բալթիկներ ու տերութեան յանձնեց : Բայց ձկնը գին չէինք գտնած դրամը, տերութիւնը վերանայով վճարել թէ՛ գործաւորներուն և թէ՛ ապրանքատիրոջ, փակուեցաւ գործարանը : Նոյնպէս զաղրեցաւ երկաթուղւոյ գծի շինութիւնը :

Վեց ամիս հադիւ էր անցեր, մենք կորսնցուցինք թէ՛ մեր սեփական դրամը և թէ՛ ուսմանը, տեղափոխուեցանք Պոլս՝ Օրթադիւն թաղը . 1876 թուականին :

Այդ միջոցին, Մաղաքեան կազմեց խումբ մը՝ Միմնոպիչի արհացութեամբ, և սխաւ տալ շարք մը ներկայացումներ փերայի Ալթազար թատրոնին մէջ :

Դերասաններն էին Մաղաքեան, Արամեան, Սիսաւ, Բորանց, Տէօփուճեան և՛ կարծեմ՝ Մեակեան : Դերասանուհիներն էին Աստղիկ, Միրանոյշ, տիկին Վալիտէեան :

Անկիկալ դիպուած մը հիմէն տապալեց այդ գործը : Միմնոպիչ Օսմանեան Պաշայի գանձապահն էր. զոգծման ամրաստանութեամբ բանտարկուեցաւ : Ներկայացումները դադարեցան :

Անթիկեան՝ Պոլիս գալով՝ փորձեց նոյն խմբով տալ ներկայացումներ Ալթազար թատրոնին մէջ : Բայց խեղճը չաջողեցաւ : Իր լեզուն Պոլսեցոց համար խորթ կը հնչէր : Եկաւ ինձ մօտ՝ խորեց մասնակցի :

— Օգնեցէք ինձ, տիկին. ես դժբաղդ մարդ եմ, որ եկայ և ձեզ ամուսնացած գտայ :

Խեղճը կը կարծէր թէ մերժմանս պատճառը ամուսնութիւնս էր :

Հարաւ մը յետոյ՝ դարձեալ գալով մեզ մօտ, դիս Գոտա շատ գեշ հիւանդ վիճակի մէջ : Այն ատեն ներողութիւն խնդրեց : Երեք ամիս անկողին մնացի՝ քիչ մը ցուրտ առած ըլլալուս հետեւանքով :

Ամերիկեան կարծեմ անմիջապէս դարձաւ Թիֆլիս :

Դերասանական խումբ չկար. կա՛մ պէտք էր Վարդովեանի խմբին միանայինք և կա՛մ պարապ նստէինք : Յաջորդ « սեզոն »-ին համար՝ Եղիազար Միլիքեան վարձեց Փրասսական թատրոնը : Չուհաճեանի ղեկավարութեամբ պիտի ներկայացնէինք շարք մը օփերէթներ, Լիֆֆ, Քեօօէ, Լէւի-Դիէ՛ Լօգօօր, ևն.

Հաստ հնչուն և կիր ձայն ունէի. Եկան ինձէ խնդրել որ ընդունիմ առաջին երգչուհիի պաշտօնը : Առաջարկեցին 50 սոկի ամսական, փերա՝ առնուադն 5 սոկի բնակարան, դեսպակ որով պիտի կարողանայի ամէն օր երթալ փորձի : Տհաճութեամբ ընդունեցայ պայմանը : Մտիպուած էի, քանի որ ոչ մէկ տեղ տուամ կը ներկայացնէին. Օրթադիւղի Հայոց թաղը բոլորովին հրոյ ձարակ եղած էր :

Հաստատուեցանք փերա : Խումբը բաղկացած էր մօտ քառասուն հոգիէ :

Թըքական Օփերայի երգիչ դերասաններն էին Գարեգին Ռշտունի, Անտոն Ռշտունի, Նալեան, Սիսակ, Չափրաստ, Միշէլ Պելլաբիւրեան, Խաչիկ Փափազեան (թննոր) . դերասանուհիներգչուհի՝ ես ինքս. մնացեալները հոսկէ հոսկէ հաւաքուած մարդիկ էին :

Չուհաճեանի տրամադրութեան տակ կար օրքէսթր մը, կարծեմ 35 հոգիէ բաղկացած : 250 սոկի ամսական կը ստանար միմիայն օրքէսթրը : Ալ խումբը չեմ գիտեր ինչ կ'արէին Անհաչիւ կը ծախսուէր : Ամէն իրիկուն թատրոնը լեցուն էր, բայց կարելի չէր այդ ծախսը ծածկել :

1878ի հոկտեմբեր 24ին, ունեցանք աղջիկ զաւակ մը : Գեորգ Ալվազեան կնքահայր եղաւ : Անունը դրինք Պերճուհի :

Այդ օրէն ամիս մը յետոյ, արդէն թատրոնը փակուած էր :

է.

Տեղափոխուեցանք Պոլիս:

Ֆասուլեաճեան ինձ մօտ գալով համոզեց ընկերակցութեամբ երթալ Արքիանուպոլիս:

— Ամսական քառասուն զրուշով տուն մը կարող ես վարձել, ըսաւ, և քսան զրուշով լաւ ծառայ:

Այնքան աժան ցոյց տուաւ ամէն բան, որ եթէ մենք ծախէինք երկու հարիւր զրուշ, արդէն շատ ու շատ էր:

Ես խնդրեցի որ ինձ ամսական տայ և առաջարկեցի՝ այդ Աւետեց Երկրի համար՝ ուր յիսի ապրէինք մանանայով՝ 13 ոսկի: Ընդունեցաւ:

Վերջապէս, ճանապարհածախսը ինձմէ հայթայթելով գացինք Ֆասուլեաճեանի սիրելի քաղաքը: Այդտեղ, իմացայ թէ մեր ներկայացուցիչները պիտի ըլլային միայն թուրքերէն, որովհետեւ Արքիանուպոլսոյ Հայերը թրքախօս են:

Խումբին մէջ կային գերասաններ՝ Պ. Պ. Ֆասուլեաճեան, Սիսակ, Հոյսեան, Գէորգ Պէրպերեան, Ռուբէն Պինէմէճեան, Թաշճեան, գերասանուհիք՝ Տիկ. Ֆասուլեաճեան, Ազնիւ Արապաճեան, Տիներզատ Պէրպերեան և Հրաչեան:

Առաջին քայլէն՝ ատեցի թէ՛ թրքախօս քաղաքը և թէ՛ Ֆասուլեաճեանը, որ՝ զիս շարաւար խաբեց: Քսան զրուշի փոխարէն, փոքրիկ տան մը համար վարձք կը վճարէի ամսական երկու հարիւր յիսուն զրուշ:

Առաջին ներկայացումն էր «Քաթերին Հովուար»: Բեմին անմիջապէս առջեւը նստած էր հարիւրապետ մը, հարբած և շարունակ կը գոռար:

— Այսանը՛մ, աշըք (Աւի՛ճս, սէ՛րս):

Գերասանները կը խանգարէր իր անվերջ «այսանը՛մ»ներով:

Ես անմիջապէս խնդրեցի Ֆասուլեաճեանէն թող տալ ինձ որ երթամ Պոլիս: Բայց, նա բացատրելով թէ ինչ էր ըլլար խմբի վիճակը՝ եթէ ես ձգէի երթալ, համոզեց զիս մնալու:

Երկու ամիս յետոյ, Ֆասուլեաճեան սկսաւ.

— Ժողովուրդը կը ցանկայ տեսնել Հերանոյշը:

Չէի գիտեր թէ այդ անունով գերասանուհի կայ, և թէ Ֆասուլեաճեան շատ մօտիկ է անոր:

— Ֆասուլեաճեան, ըսի, քանի որ հոս գալնէս յետոյ դու ինձ մերժեցիր ամսական տալ, և ստիպեալ՝ ընկեր ենք, ես չեմ կարող ամսական տալ, այն ալ տասը ոսկի՝ ինչպէս կ'առաջարկես, օրիորդի մը որուն անունը առաջին անգամ կը լսեմ:

Ֆասուլեաճեան բերել տուաւ Հերանոյշը: Ես հրաժարուեցայ խումբէն:

Հերանոյշ եկաւ: Բայց զեռ բեմ չէր ելած: Եկաւ Ֆասուլեաճեան, խնդրեց, աղաչեց որ կրկին ընկերակցեմ:

— Անկա թուրքաց փիեսնեբուն մէջ պիտի կատարէ առաջին գերբը, իսկ եւրոպական գերբուն մէջ՝ դուն:

Ճիշտն ըսելով՝ ես ընդունեցայ, որովհետեւ կը ցանկայի տեսնել գեղարուեստի այդ քրմուհին: Առաջին ներկայացումն էր՝ «Հէյ փա՛հ», որուն մէջ կային երկու թուրք երիտասարդ կանանց գերբեր:

Առաջին կնոջ գերբը կը կատարէր Հերանոյշ, իսկ երկրորդը՝ ես:

Ելանք բեմ: Իմ երկրորդ գերբ եղաւ առաջին:

Քեմալ պէյ գրած ունէր «Վաթան» (Հայրենիք) տիտղոսով խաղը: Արդէն ներկու անգամ ներկայացուցած էինք «սէզոն»ին սկիզբը: Հասոյթ եղեր էր ամենաքիչը յիսուն ոսկի: Ֆասուլեաճեան ծանոջ ինձ թէ այդ խաղին ներկայացումը ծախեր էր քառասունհինգ ոսկի, այն պայմանաւ որ անոր մէջի Զէքիէի գերբը պիտի կատարէ Հերանոյշը:

— Շատ լաւ ես ըրեր, Ֆասուլեաճեան, ըսի: Ես ալ քսանուհինք ոսկիի ծախեցի՝ «Անճէլո Մալիփիէրի», խաղը, զոր այս «սէզոն»ին ներկայացուցեր ենք երկու անգամ, և որուն մէջ Թիգլաէի գերբը կատարէր է կինը ու տանը է հասոյթ երկու հարիւր զրուշ: Այս պայմանաւ ծախու առին քր թիգլաէի գերբը ես կատարեմ:

— Ի՞նչպէս, դուն ի՞նչ իրաւունքով երեկոյթ կը ծախես: Եւ վերջապէս չե՞ս գիտեր որ այդ գերբը իմ կնոջս գերբն է:

— Ես ծախեր եմ այն իրաւունքով որով դուն ես ծախեր: Գալով Թիգլաէի գերբին, հոգ չէ, ես չեմ կատարեր: Բայց դուն ալ պէտք է

ընդես քանուհիդ ոսկի ընկերութեան պարտ-
քէն : —

— Ո՛հ, ոչ կը ընդեմ և ո՛չ ալ կը ծախեմ :

— Քանի որ այդպէս է, ֆասուլեաճեան, ես ալ չեմ ծախեր «վաթանի ներկայացումը, կամ» կը ստորագրես «Ընձէլ»-ի պայմանը և կամ Հերանոյշը չի ներկայացներ Զէքիէի գերբ :

— Ձիս կախես ալ չեմ ստորագրեր : Ինձի ֆասուլեաճեան կ'ըսեն :

Երգէն յայտարարութիւնները ցրուած էր, Գացի անմիջապէս տպարան, հարիւր յիսուն հատ յայտարարութիւն տպել տուի՝ Զէքիէ-Հրաչեայ : Այդ կերպով հրապարակի վրայ կար երկու տեսակ յայտարարութիւն, մէկին մէջ Զէքիէի գրիւր կը կատարէր Հերանոյշը, իսկ միւսին մէջ՝ Հրաչեան :

Այդ օրը ֆասուլեաճեան Հերանոյշի հետ երթալով Թուրքերուն մօտ, պաշտպանութիւն ինդրեց. անոնք ալ խոստացան : Այդ ներկայա-
ցումները կը տրուէին թանգարանի սրահին մէջ :
Ներկայացման իրիկունը, թանգարանի պար-
տէջին մէջ, ժողովուրդը երկու մասի բաժնուած էր : Հայ, հրեայ և եւրոպացի հասարակութիւնը իմ կողմն էր, իսկ Թուրքերը՝ ֆասուլեաճեանի՝

— Մենք Հրաչեայ չենք ուզեր : Արաճանակ կը քաշենք վրան, եթէ բեմ ելլէ : Մենք Հե-
րանոյշ կ'ուզենք, էֆէնտիմ, Հերանոյշ :

Հայք և եւրոպացիք կը պատասխանէին.

— Դուք Թուրքերդ փորբամանութիւն կը կազմէք : Կառավարութեան դուռը ծառայող մէկ քանի գրագիրներէ զատ ուրիշ Թուրքեր չկան թատրոն յաճախող : Ուրեմն թատրոնը պահապա-
նողը մենք ենք, և մենք կը ցանկանք տեսնել Հրաչեան : Թող ֆասուլեաճեան ստորագրէ «Ըն-
ձէլ»-ի պայմանը. մենք դուք կ'ելլենք թա-
րոնէն և երբ Հրաչեան ներկայացնէ Թիզպէ, այն ատեն կուգանք զայն տեսնելու :

Հաւաքուած բազմութիւնը կարող էր թա-
գարանի սրահին կրկնապատիկը լեցնել :

Այդ միջոցին ես կը հագուէի իմ սենեակս, իսկ Հերանոյշ իր սենեակին մէջ :

Արարգոյրին բացուելու ժամն անցեր էր արդէն : Ժողովուրդը կը սուշէր և փայտերով կը զարնէր տախտակամածին, բայց վարագոյրը չէր բացուեր : Ֆասուլեաճեան, երկու ձեռքով գլուխը բռնած, շուարած, չէր գիտեր, ինչ ընելիքը :

Մայրս ու ամուսինս ինձ կը թախանձէին.

— Ազնիւ, Թուրք են, կարող են ասորձա-
նակի հարուածով մը քեզ սպաննել. խղճա՛
մօրդ, խղճա՛ փորրկիդ :

— Մայրի՛կ, այն ըռպէին որ ես տեսարան
եկայ, ալ ձեզի չեմ պատկանիր : Ինչ որ պա-
տահելու է՝ թող պատահի : Կամ պիտի ստորա-
գրէ և կամ պիտի բեմ ելլեմ :

Այդ ըռպէին իսկ, ժողովուրդը ներս խու-
ժեց : Ամէնուն ձեռքը դաւազան կար : Գտան
ֆասուլեաճեանը :

— Հո՛ւտ ստորագրէ՛, թէ ոչ հի՛մա քեզ
կը սպաննենք, բերելով ստորագրել տուին պա-
մանը և յանձնեցին ինձի :

Բայց ես տուի և պատուեցի պայմանագրու-
թիւնը, բերելով ֆասուլեաճեանին.

— Ասկէց ետքը՝ պէտք չկայ որ այս թա-
րոնին մէջ ես խաղամ. բաւական է որ ստորա-
գրեցիր :

Դուքս եկայ թատրոնէն :

Թատրոնին մէջ մնացին քանի մը Թուրքեր
Այժմ ի՞նչ ընէի որ կարողանայի Ազրիա-
նուպուրը մէջ ունեցած պարտքս վճարելով վե-
րադառնալ Պոլիս :

Երկրորդ օրն իսկ, հրեայ թատերասէրները
եկան զիս գտան և ըսին.

— Յիկին, կ'ուզենք առաջարկութիւն մը
ընել, բայց չենք համարձակիր : Խնդրենք, ըսէք,
կարելի չէ՞ որ դուք մեզ հետ ներկայացում մը
տաք սպանեօլ լեգուով :

— Բայց ես չեմ գիտեր սպանեօլերէն :

— Մենք կուտանք ձեզ ֆրանսերէն փիւշը,
«ֆօլ ձօն», դուք կը ծանօթանաք բոլորապէս
թեանը : Մենք դերը կը կարգանք սպանեօլերէն,
դուք կը գրէք հայերէն : Դերի դիմացը կը
դուռին «բաւերուն հայերէն» բացատրութիւն-
ները : Առաջին ներկայացումը կ'ըլլայ ի նպաստ
մեր դպրոցին. դուք կը ստանաք յիսուն ոսկի :
Երկրորդ անգամ՝ նոյն փիւշը կը խաղանք ի նը-
պաստ ձեզ :

Ո՞վ բարեկամներս, լսեցէք, դատեցէք, թէ
ի՛նչպիսի միջոցներով մենք պահպանել ենք մեր
գոյութիւնը :

Ընդունեցայ պայմանը : Ցասնահիշեց օրէն
արդէն պատրաստ էինք : Փորձերը յաջող էին :
Ներկայացման իրիկունը, տեղերուն գինը

կրկնապատիկ նշանակուած էր: Հրէաներէն աւելի Հայ ու Եւրոպացիք կային: Ֆասուլեանքն եւս այդ իրիկուն ներկայացուծ պէտք է տար, բայց ժողովուրդ չըլլալուն պատճառաւ փակեց թատրոնը:

Բեմ ելայ թէ չէ, ձեռքովս յենուեցայ աթոռին: Ար վախնայի որ վար չիլնամ յուզմունքես: Միտոս սաստիկ կը զարնէր, բայց երեսէս բան մը ցոյց չէի տար:

Հրէաները կը պնդէին թէ՝

— Անիկա անպատճառ առաջուց գիտէր սպանեօլերէն. յայտնի է արտասանութիւնէն:

Երկրորդ թէ երրորդ արարուածն, կար յանդիմանական կտոր մը աղջկանս ուղղուած. երբ արտասանեցի ոգևորութեամբ սա խօսքերը. «Մի փարտօն տեմանտա, փարտօն, իժա տեզ նաթուրատա, քէ տոմարդիս էլ բայօ, տեւա վեն կան սա էթէնան, ի քէ խառվաթէս քօնէլ լաքառն սաէ դու մատրէ», ծափահարութեան վերջ չկար:

Արկնեցիքն նոյն խաղը ի նպաստ ինծի եւս Այդ գիշեր ստացայ վաթսուս ոսկի զուտ հասոյթ:

Ֆասուլեանքնանի խումբը գէշ վիճակի մէջ էր: Ամէն իրիկուն թատրոնը կը բանային ու կը գոցէին առանց ներկայացման՝ ժողովուրդ չըլլալուն պատճառով:

Վերջապէս Արքիանուպոլսոյ աղաներէն մէկ քանին եկան տունս, աղաչեցին որ նորէն միանամ Ֆասուլեանքնանի խմբին: Ես առաջարկեցի երկու ոսկի ամսական:

— Տիկին, ըսին, ի՞նչ կ'ըսէք: Մկնակներուն կուտան այդ գումարը: Միթէ ձեզի կը վայրէ՞ այդպիսի պայման դնել:

— Պարոններ, դուք չէք ուզեր զիս հասկընալ: Մենք որքան որ շահելու ըլլանք, ընկերութիւնը միշտ պարտական պիտի մնայ: Ֆասուլեանքնան, հարիւրին 15 փոխէր չամար կը ստանայ, 17ը իրեն, 15 ինոյն, 15 «աքսե-սուառ»-ի, 10 ոսկի ալ չհրանոյշը պիտի ստանայ. իսկ ես ոչինչ կը ստանամ եւ դեռ պարտական ալ կը մնամ ամսական 10 ոսկի: Այո՛, աւելի լաւ է երկու ոսկի ամսականով ծառայեմ իրեն մօտ, որպէս զի գէթ ամէն ամիս 10 ոսկի պարտական չմնամ: Այսպէս՝ չեմ ընդունիր ընկերութիւն, այլ երկու ոսկի ամսական եւ մէկ նպաստ:

Ֆասուլեանքնան շատ հակառակեցաւ. բայց մարդիկը պնդեցին.

— Ալ ի՞նչ կ'ուզես, չենք հասկնար: Երկու ոսկի՛ Հրաչեայ, դեռ նա՞յ կ'ընես:

Վերջապէս՝ կրկին միացանք:

Մէկ-երկու շաբաթէն իմ նպաստս էր: Պիտի ներկայացնէինք «Նենգ եւ հաւատարմութիւն»: Տեղերու գնէրը կրկնապատկուեալ էին: Բազմութիւնը այնքան էր, որ վալի փաշային որդւոյն համար հազիւ կարողացանք աթոռ մը ձարել: Այդ գիշեր ես ստացայ 85 ոսկի:

Ֆասուլեանքնան, տեսնելով բազմութիւնը, կաողեցաւ.

— Ա՛հ մ ձեզի երկու ոսկի ամսական. հիմա դուք հաշուեցէք թէ ամսական ի՞նչ կը ստանայ:

— Եղբայր, միթէ քեզմէ՞ կ'առնէ այդ դրամը, պատասխանեցին. միթէ մեզաւոր է ժողովուրդը որ կը յարգէ իր գերասատուհին:

Յարկը շարժուն, Ֆասուլեանքնանի նպաստն էր: Սրահը՝ օթեակներ չունէինք՝ կէսէն աւելի պարապ էր: Զիս վերաւորեց՝ ըսելով.

— Ժողովուրդը կողպտեցիր:

Տեսայ որ անկարելի էր այդ պարոնի օժախին մէջ գործել. ուստի առի ընտանիքս 1878ի մարտ ամսուն եւ կայ Պոլիս հաստատուի:

Մայրս հիւանդ էր. քաղցիկը ունէր. չորս ամիս յետոյ՝ վախճանեցաւ.

Ը.

1877-78ի ձմեռնային «սեզօն»ը սկսանք ընկերութեամբ. Օրթագրւելի թատրոնին մէջ, իմ առաջնորդութեամբս: Ընկերներս էին Մանուկ Սիսակ, Անտոն Ռշտունի, Մատթէոսեան, Բիթապճեան, Միշէլ Թօսպաթեան, Պէրպէրեան, Այվազեան, Աշաժեան, Կիւրեղեան, Վիթթօր Էամստանճեան, Հերանոյշ, ևն.

Բարեաթիաց ընկերութիւնը առանց վարձքի մեծ տուն մեր դրաւ մեր արամազրութեան տակ, ուր կը բնակէինք ամբողջ խմբով:

Ունէինք ներքին կանոնադրութիւն եւ պահեստի սնուակ, որու մէջ պահ կը դրուէր մեր շահին հարիւրին տասը:

Այնպիսի սիրով էինք կապուած, որ կարող եմ ըսել թէ ընտանիքի մը անդամները չեն կրնար ըլլալ այնքան սիրով: Եթէ մէկին կոշիկը մաշած էր, ունեցողը անոր փոխ կուտար:

Ըսի արդէն թէ Օրթագիւղը պայած էր : Հայերն քիչ էին մնացած հոն , և թատրոնին փէան իսկ չէին կրնար լեցընել : Հատ օրեր դերասանները առանց դրամի կը մնային : Ամէն մէկէն կ'առնէի տասը կամ քսան փարա, ու մէկ կողմէն փորձերը կ'ընէինք , միւս կողմէն զպրօքի պարտեզին մէջ կերակուր կը պատրաստէինք , միջնորարարին , կը նստէինք կ'ուսէինք , "Պէ՛հ , պէ՛հ , սղա՛ք ի՛նչ պատուական կերակուր է , ըսելով :

Ազամեանի և իմ նպաստներուն , թէպէտ գինները կրկնապատուած կ'ըլլային , թատրոնը լեցուն էր : Համման ընկեր չէր : Ամէն մէկ կրկնութիւն համար իրեն կը վճարէինք հարիւր դրուշ : Այդ պատճառաւ անոր նպաստին հասցիքը ընկերութեան կը վերաբերէր :

"Սէզոնը վերջացաւ : Պահեստի գումարը բաժնեցինք , Խրաքանչիւր անդամի բաւական դրամ ինկաւ , որով կարողացան իրենց աշտափերը հոգալ : Սերով զատուեցանք իրարմ :

Ամուսին Ազրիանուպոլիս քաջա գործով , իսկ ես տան մը մէջ նստայ՝ փոքրիկ Պերճիկիս հետ :

1878 յունիսին , Սիտակ եկաւ ինձ մօտ .

— Գուն այսպէ՛ս կը սրիես ընկերներդ : Մեր նիւթական դրութիւնը շատ գէշ է : Քեզ համար հաց ես ձարեր , իսկ ընկերներուդ մասին չես մտածեր :

— Ես ի՛նչ կարող եմ ընել , Սիտակ , գործ կայ և չեմ գործեր :

— Ի՛նչպէս թէ չկայ , Ռուսներով լեցուն է Ազրիանուպոլիսը : Այնտեղ կարելի է մեծ գործ տեսնել :

— Տղա՛յ ես : Անոնցմէ ի՛նչ օգուտ : Մի՛թէ մենք կարող ենք ուսուրէն ներկայացու՞մ ապ :

— Գրէ՛ ամուսնոյդ , թող գտնէ այնպիսի մարդիկ որ կարողանան խումբը վարձելով տանիլ այնտեղ : Մենք կը ներկայացնենք անպատճառ վտափիլ մը թուրքերէն լեզուով , որպէս զի կարողանանք թատրոնի անունը դնել : Իսկ մնացեալ մասը կը բաղկանայ շանստէթներէ : Բոլոր ընկերներս կը խնդրեն որ այս գործը գլուխ հանես :

Գրեցի ամուսնոյս : Կարապետ Ասատուրեան ընկերանալով Կարապետ Բանդիկեանի հետ , եկաւ Պոլիս խումբը վարձելու : Ինձ հետ կային

Ասողիկ , Սիրանոյշ , Գոհարիկ Հիւրինեան , Մանուկ Սիտակ , Հուսա , Չափաստ , ևն .

Գացինք և սկսանք փորձերը :

Ես զիս չէզոք կը պահէի : Հացի համար բեմ պիտի ելլէինք : Փառք չէի սպասեր :

Իմ երգերես մէկ քանին Ասողիկը առաւ , մէկ քանին՝ Սիրանոյշը : Ես ալ թուրքերէն լեզուով "Քթէն գփոհ աղիկըն՝ պիտի երգէի :

Առաջին իրիկունը . ներկայացուցինք վտափիլ մը մէկ արարուածով : Յետոյ բեմ եկաւ Ասողիկը : Երգեց թէ չէ , ծափահարեցին և ծագկեփունը մը նետեցին՝ կուրծքին նշան առնելով : Ծաղկեփունը փայտի վրայ էր շինուած , ինդճին կուրծքը ծակեցաւ , և լալով նրա ետեւ :

Ետոյ ելաւ Սիրանոյշ : Ծափահարեցին և ծագկեփունը մը նետեցին ստամոքսին : Աս ալ վերջացաւ :

Կարգը իմն էր : Հազիւ բեմ ելած , ուշադրութիւնս այն կողմն էր ուրիշ կը նետէին ծաղկեփունը :

Երգա վերջացուցի : Ծափահարեցին թէ չէ , ծագկեփունը եկաւ . բայց ես զգուշացայ , և ինկաւ գետին . ոտքովս զարկի , ու գնաց թաւալեցաւ ժողովրդին մէջ , ուր նստած կային տրակոններու վաշտէն զինուորականներ : Ասոնք բարկացան ու գանգատեցան .

— Ա՛ս ի՛նչ է . հայ գերասանուհին ոտքով ետ կը դարձընէ մեր նուիրած ծաղկեփունը : Ոստիկանապետը , տեսարան գալով , թարգմանի միջոցաւ ըսաւ .

— Տիկին , ինչո՞ւ կ'ուզէք զինուորականները վիրաւորել :

— Պարոն , ներեցէ՛ք , մոռես իսկ չեմ անցընէր այդպիսի բան մը : Մեզ մօտ՝ ծաղկեփունը կուտան իբր գոհունակութեան և յարգանքի նշան . իսկ ձեզ մօտ չեմ գիտեր ի՛նչպէս է : Ասոնց ձեռքը՝ ծաղկեփունը նշան առնելու գործիք է : Տեսէ՛ք , մէկ օրիորդին կուրծքը ծակեցին , միւսին ստամոքսը ցաւցուցին . ես զգուշացայ , և ոտքովս ետ դարձուցի :

— Իրաւունք ունիք , տիկին , անոնք պարտաւոր էին աւելի քաղաքապար ըլլալ , ըսելով հեռացաւ :

Երկրորդ անգամ բեմ ելլելուս՝ ծաղկեփունը սուրի ծայրն անցընելով ամենայն քաղաքապարութեամբ նուիրեցին :

Ջորականները կը ցանկային մուտք ունենալ քուլիսները: Մենք արգելած էինք: Վերջապէս ոստիկանապետին խնդրեցինք, և ան ալ երկու պահապան զինուորներ կանգնեցնելով տեսարանի դրան մօտ, արգելեց անոց մուտքը:

Մէկ ամիս այս պաշտպանողական դիրքը բռնելէ յետոյ, այլ ևս հանգիստ էինք: Գուռը պահպանող չկար, բայց ոչ որ ալ չէր համարձակեր ներս մտնել:

Ես ամէն գիշեր «Բթէն դժգոհ աղջիկը», երգելով ձանձրացուցի ժողովուրդը: Այնպէս որ բեմ ելած ատեն զիս չէին ծափահարեր: Սիրանոյշ, Աստղիկ, Գոհարիկ ունէին յաղողութիւն: Ես անտարբեր էի, բեմ կ'ելլէի որպէս զի թիւը լրանար:

Օր մը ընկերներէս ոմանք գացին գանգատելու թէ՛

— Հրաշնայի անունը չկայ ժողովուրդին մէջ: Ան ամիսը կը ստանայ յիսուն սօկի, իսկ մենք այլքան:

Բանդիկեան կարպետը՝

— Իրաւունք ունիք, ըսեր էր:

Ես լսեցի, և անմիջապէս հրաժարականս տուի, ըսելով.

— Մինչև տասնըհինգ օր կուտամ պայմանաժամ: Գուռք իմ տեղը ուրիշ մը, որպէս զի ձեր թիւը չպակի: Բայց այդ ժամանակամիջին՝ երեք օր ինձ կուտայ օրքեսմը, ես ալ փորձեր կ'ընեմ ու կ'երգեմ քանի մը նոր երգեր:

Ընդունուեցաւ պայմանս: Իսկոյն ամուսինս ուղարկելով Պոլիս՝ բերել տուի լաւ շանսնէթներ: Խուսերէն թարգմանել տուի «Բթէն դժգոհ աղջիկը», նոյնպէս՝ Ըուպերթի «Մնաս բարովը»:

Երբ այդ երգերով բեմ ելայ, սաստիկ ծափահարուեցայ: Կարծէք ժողովուրդը ինձմէ բան մը կը սպասէր և լուռ կենալուս համար նեղացեր էր:

Կրկնելու հրաւեր, ծափահարութիւններ ու անվերջ ծաղիկփուռներ կը տեղային: Ըրջուն գոհարալիսնաւներ կային թատրոնին մէջ. անոնցմէ գնեցին գեղեցիկ մանեակ մը փղբրիկ գոհարներով զարդարուած և ադամանդակուտ տառարի մը ու ինձ նուիրեցին: Վերջապէս՝ ոգեւորութիւնը անչափ էր:

Բանդիկեանը եկաւ ինձմէ ներդուլութիւն խնդրելու:

— Ո՛չ, ես չեմ կենար այլ ևս չեմ ալ ուղեր որ դուք իմ պատճառաւ փնտաւիք: Գարուն մը կ'ուզէ վարձել թատրոնը, տուէք անոր. խաղիր է բերել Վարդգիսեանի օրթրթի խաւովը:

Այդպէս ալ եկաւ: Ցալով թատրոնը անոնց, մենք դուրս ելանք մէջէն:

Օփերեթի ժամանակ, ժողովուրդը ազատ էր քուլիսներուն մէջ ման գալու: Գերասանները և ուհիք ծանօթութիւն հաստատեր էին զօրականներուն հետ, և շատ անգամ միասին կ'ընթերէին: Օփերեթի խմբին մէջ կային Պէնկլեան, Մնակեան, Թրեանց, Սանճաք, Պէրպերեան, ևն. Գերասանուհիք էին Գարապաշ քոյրեր, Ազաւի, Ջապել, և ուրիշներ:

Պոլիս գաւնալով՝ հաստատուեցայ Բերս: 1879ին, 20շէկեան գալով Պոլիս, պայմանաւորուեցաւ Ադամեանի, Աստղիկի և Սիրանոյշի հետ և ուղեւորուեցան Կովկաս:

1880ի փետրուարին աղջիկ մը ևս ունեցանք և կ'ըրեցինք Արմենուհի անուամբ, երկու շաբաթ յետոյ՝ սաստիկ տկարացաւ երեխան: Անձնութեամբ կը ինամէր տղեթ. փշտիմալճեան, որուն ծանօթացեր էի Բերայի հրդեհի տարին: Երբ մայրս զիս քիչ մը տկար տեսներ, անմիջապէս անոր մօտ կը տանէր: Չկար դերասան մը կամ գերասանուհի մը որ անոր ինամքներէն զուրկ ըլլար: Ըստ շատերու թէ՛ գիտութեամբ և թէ՛ դրամով օգնած է: Անոր մահուան դամբանակարը իզմիրեանը խօսեցաւ, ըսելով՝ «Մարգարէն քրիստոսի մարդասէր գաւաղը մեռաւ այսօր»: Մեծ բազմութեամբ աղքատներ շրջապատած էին անոր գագաղը և կուլային:

Կայսեր խորհրդատու բժիշկն էր. Բաուֆ փաշայի հետ պիտի երթար գաղղիական ջրերը: Այդ պատճառաւ յանձնեց ամուսնոյս ամսական երեսուն ոսկի հաշուով դրամ, բաժնելու համար իր աղքատներուն, որոնք արգէն կը ստանան եղեր ամէն ամիս հացի և տան վարձքի համար: Լարուստ չէր: Մեռած ժամանակը տեմուեցաւ թէ դրամ չունէր. իր անձը ապահովագրած էր որպէս զի իր գաւազներուն կարենայ փոքր գումար մը ձգել:

Հայ մարդ էր և հայ բանաստեղծ.

«Մի՛ անտ երբեք սքով յուսահա՛ս»

Ի՞նչ կարէ անի միակ մի անհոս.

Լէգեմբ անիզ զինուոր կը կազմեն.

երբ մէջ մի մեղու չի դիմէ ի վարդ ,
Թողու հոգն այլու , վերակն այն առեմ
Տես ի՞նչ կը կազմէ : Հա՛յ երեստարդ ,
Դու կարես լինել հայրենացոյ զմային
Մի վե՛մ հիմնական , մի ցեղով օտգին .
Դու եմ հայրենացոյ միայն պէ՛տեմ հոգան .
Լեռանց օստորս դու փոքրիկ անտար
Մի Բար ես միայն , եւ սարեմ հոսկայ
Պէ՛տեմ չունին լեզի , հա՛յ երեստարդ :

Այո՛ , այսպէս կը խօսէր Փէշտիմալձեան ,
և ինքն ալ ժրպան մեղուներէն էր :

1880ի աշնան Պ. Արգար Գովհանիսեանը
եկաւ Պոլիս : Գալով ինձ այցելութեան , ծանո-
թացանք միմեանց : Հաս լաւ տպաւորութիւն
թողցն Վրաս : Պայմանաւորուեցաւ Գարա-
դաշ քոյրերու և Մնակեանի հետ ու հեռացաւ
Պոլսէն :

1880-81ին Օրթագիւղ "սէզոն" մը ևս ան-
ցուցինք ընկերաբար , նոյն սիրով և նոյն պայ-
մաններով , դարձեալ իմ առաջնորդութեամբ ,
Գերասաններն և գերասանուհիներն էին Թոս-
պասեան , Միսակ , Պէրպլեքեան , Մատթեոսեան ,
Ըլիքասեան , Բերկիւլեան , Տիկ , Հէքիմեան ,
Օր . Հէքիմեան , Պ . Հէքիմեան , Վլիքթոր Համ-
տանձեան , Ահարոն Արուսէի , և ուրիշներ :

Առանց ո և է միջադէպի՝ սիրով վերջացու-
ցինք այդ "սէզոնը" , ալ :

Թ.

1881ին Պոլիս եկաւ իշխան Ամատուրն ,
Եկաւ մեր տունը այցելութեան , և խնդրեց որ
ներկայացու՛մ մը տամ :

— Բայց ես խու՛մբ չունիմ այժմ , իշխան ,
ոչ ալ թատրոն :

— Ուշինչ , տիկին , ես կը վարձեմ թատ-
րոնը , կը փակենք դռները , դուք կը ներկայա-
ցնէք ինձ համար :

— Հաս կը սխալիք , իշխան . ես մասնա-
ւորի գերասանուհի չեմ : Այլ խնդրի է երբ կը
յայտարարուի և բազմութիւն չըլլար . վերնա-
տունը միայն կ'ըլլայ երկու կամ երեք հոգի .
աս ինձ համար ժողովուրդ է , և ես պէտք է
որ ներկայացնեմ :

— Հապա ի՛նչպէս կարող եմ գիտնալ ձեր
ուժը : Ես ի՛նչպէս տանիմ ձեզ :

— Ես չեմ խնդրեր որ դիմ տանիք : Տարեք
Մարի-Նուարդը :

— Տիկին , ինչո՛րեմ , ձիւնս ըսեք . ո՛րն է
ձեր "ամիրուսն" . մինչև այսօր չկրցի ձիւն տե-
ղեկութիւն տառնալ այդ մասին : Մէկը կ'ընէ
թէ դուք լաւ "սուպրէթ" էք , միւսը կ'ընէ թէ
դուք "էնթէնիւ-տրամաթիք" էք , մէկ ուրիշը թէ
առաջին գերեր . լաւ կը կատարէք : Այս հարցը
ինձ համար հանելուկ մը դարձաւ :

— Իշխան , թողլ տուէք ինձ լուծել այդ
հանելուկը : "Ամիրուս" չկայ , կարգեր կան ,
պէտք է այդ կարգերէն անցնիլ . ես այդ կեր-
պով ալ անցայ այդ կարգերէն : Առաջ կատա-
րեցի փոքրիկ աղջկան , հրեշտակի դեր , Էն-
յետոյ "սուպրէթ" , յետոյ "կրիգէթ" , "էնթէ-
նիւ" , "էնթէնիւ-տրամաթիք" . ամենէն թերթը՝
բացարձակ առաջին գեր : Վերկայ թէ այն
մարդիկ , որոնց տեղեկութիւն էք հարցուցեր ,
մէկը տեսեր է զիս "սուպրէթ" , միւսը՝ "էնթէ-
նիւ" , ուրիշները՝ առաջին գերի մէջ : Մինչև
"էնթէնիւ-տրամաթիք" անցեր եմ : Այժմ , եթէ
կայ պակասութիւն , այդ պիտի ըլլայ առաջին
գերի մէջ :

Իշխանը ինձ հետ համաձայն չէր . վերջա-
պէս համոզեցի զայն քանի մը օրինակներով .

— Եթէ ես չեմ անցեր այդ գերերը գործ-
նական դպրոցի մէջ , ի՛նչպէս պիտի կարողանամ
ներկայացնել "Գամէլիսագարդ տիկնոջ" կամ
"Քաթէրին Հովուարտի" նման խաղեր : Գերա-
սանուհի մը կ'երկայ ուրիշ քաղաք մը , իբր
"տէպիւ" , կ'ընտրէ այդ կարգի խաղ մը , որուն
մէջ ամբողջութեամբ են բոլոր գերերը , ասով կա-
րելի է չափել գերասանուհին , եթէ ան բոլոր
կարգերէն չէ անցեր և լոկ տրամաթիք գերա-
սանուհի է , առաջին արարուածէն պիտի սկսի
լալ , և դուք չպիտի ստանաք այն՝ ինչ որ պէտք
էր ստանալիք : Կան գերասանուհիներ , որոնց
կարողութիւնը չի ներք "սուպրէթ"էն կամ
"կրիգէթ"էն անդին անցնիլ , և անոնք կը մնան
միշտ այդ գերերուն մէջ :

Վերջապէս՝ առաջարկեց 300 ռուպլի ամ-
սական : Ես ուզեցի յիտուն փոլ իմիտիլալ ,
այն պայմանաւ որ Մարի-Նուարդին հետ ևս
պայմանաւորուի : Իշխանը ինձ հաւատացուց թէ
երեք հարիւր ռուպլին կ'ընէ 50 փոլ իմիտիլալ
եւ գաղափար չունէի ռուպլիի արժեքին վրայ ,
և խաբուեցայ :

— Եթէ այդպէս է , իշխան , գրեցէք պայ-

մանակը մէկ օրինակին մէջ 50) փոշի միմիկրիալ
է միւսին մէջ՝ 300 բուլլի :

Պայման էի դրեր որ երեք խաղ իմ իրա-
ւունքն է իբր «տէպիւ» տալ :

Իշխանը մեկնեցաւ : Ես ալ սկսայ պատրաս-
տութիւն տեսնել :

Այդ միջոցին, Աստղիկ Տիրեքէէր-Արասիի
փայտաշէն թատրոնին մէջ պիտի ներկայացնէր
թուրքերէն լեզուաւ «Քաթէրին Լոփուարտ» :
որուն մասին շատ էի լսեր՝ Վովկաս երթալէն
ի վեր :

Տեսայ առաջին արարուածը միայն, և երբ
գացի մնաւ բարով ըսելու, Աստղիկ ինձ ըսաւ .

— Ըզնի՛ւ, Վովկաս կ'երթամ, քեզ անկեղծ
խորհուրդ մը տամ : Համարձակուիս «Քաթէրին
Լոփուարտ» խաղալ : Ես անով Աստղիկ եղայ :
Գուն սարսափելի կը գլորուիս :

Այս խօսքերը շատ յանգուգն էին :

— Քանի որ այդպէս է, ևս ալ կ'երթամ
անով քու աստղիկ խաւարեցնելու : Եթէ դուն
խնդրէիր այդ խաղը չներկայացնել, աս ուրիշ
բան էր :

Եւ Տրաֆէշտ տալով հեռացայ :

Երկրորդ օրն իսկ ձամբայս ելանք դէպ ի
Վովկաս : Ինձ հետ էին Գարագաշ քոյրեր,
Մարի-Դուարդ, Մնակեան, Սանձաքձեան :

Հասանք Թիֆլիս թէ չէ, որդէն երեցաւ
որ պէտք էր հոսանքի հակառակ մաքառիլ :
Ժողովուրդը Աստղիկը կ'ուզէ տեսնել, իսկ
«Կոմտես»ը զփոխութեան պատճառով հեռա-
ցուցեր է Աստղիկը և բերէր է Լրաշեան :

Իշխանը կը խնդրէ .

— Չըլլայ որ «Քաթէրին Լոփուարտ» տաք
իբր «տէպիւ» : Ժողովուրդը արդէն գրգռուած
է, բոլորովին կը լարուի ձեզ գէմ :

— Իշխան, ես պայման եմ կապեր ձեզ
հետ, ինչ որ կը ցանկամ՝ այն կուտամ իբր
«տէպիւ» : Ես «Քաթէրին Լոփուարտ» պիտի տամ :

— Բայց, տիկին, մենք բերեր ենք ձեզ
Թիֆլիս, ամսական պիտի վճարենք, չենք ցան-
կար որ դուք տապալուիք :

— Տուէք թուղթ մը, այս լուպէիս կը ստո-
րագրեմ, թող մեր պայմանագրութիւնը չեղեալ
համարուի : Բայց իբր «տէպիւ» կը ներկայացնեմ
«Քաթէրին Լոփուարտ» և այնպէս կը հեռանամ
Իշխանը պայմանը ընդունաւ հաւանութիւն

շտուաւ, և Նշանակեցին «Քաթէրին Լոփուարտ» :

Առաջին փորձին, իշխանը Նստած կը սպասէ
որ ես փորձեմ ինչպէս որ հարկ է, բայց ես
կ'արտասանեմ շատ կամաց և կը փորձեմ հան-
գիստ :

Երկրորդ արարուածին, յանկարծ տեսնեմ
դազաղ մը բերին բեմին վրայ : Իշխանը կը
ստիպէ զիս որ անպատճառ մտնեմ դազաղի մէջ
և այնպէս փորձեմ : Ես մերժեցի :

— Բայց, տիկին, չէ կարելի այդպէս,
պէտք է տեսնենք թէ ինչպէս դուրս կուգաք
դազաղէն կամ թէ ինչպէս կ'արթննաք :

— Իսկ եթէ լաւ դուրս չգամ դազաղէն
կամ լաւ չարթննամ, դուք ի՞նչ կարող էք
ընել ինձ :

— Մենք ձեզ ցոյց կուտանք թէ ինչպէս
պիտի կատարէք :

— Այն ատեն աւելորդ էր գալ Պոլիս :
Այստեղ կան օրիորդներ. կարող էիք զանոնք
վարժեցնել և բեմ հանել այս դերերուն մէջ :
Երկրորդ օրը դերասանները լուր բերին թէ
առաջին երեք կարգ արժանիքը բռնած են այն
անձինք որ որոշած էին զիս սուղել :

Կարող էք երեւակայել իմ դրութիւնս :
Ժողովուրդը զիս չի ծանօնար : Շատ կարելի է
ամենատաղին դերասանուհի եմ կամ թէ վեր-
ջինը, թող տեսնէ զիս մէկ մը, եթէ արժանի
եմ՝ ծափահարէ, իսկ եթէ արժանի եմ սուղուե-
լու՝ թող սուղէ երկրորդ ներկայացման : Եթէ
«Քաթէրին Լոփուարտ»ի սեղ ուրիշ խաղ մը
ըլլար և զիս համեմատէին եւրոպացի կամ ռուս
դերասանուհիներու հետ՝ որոնց մասին գաղա-
փար անգամ չունէի, այն ատեն կարելի է
բոլորովին հեռանայի Թիֆլիսէն : Բայց զիս կը
համեմատէին Աստղիկին հետ : Գիշեր եկեր էր
Աստղիկ Թիֆլիս, և Ժողովուրդի սիրելին էր
գարձեր, Ժողովուրդը չէր ուզեր որ անոր կա-
տարած դերը ուրիշ մը կատարէ : Այդ, Պոլսոյ
խուժիւն մէջ Աստղիկ կը կատարէր երկրորդ
գերեր, իր ամենամեծ գերերն եղեր են «Փա-
րիզու աղքատներ»ուն մէջ Ալիսայի գերը, և
«Կողոպտուած փոստ»ի մէջ Ժաննայի գերը : Իսկ
«Քաթէրին Լոփուարտ»ի մէջ՝ Քենեաի գերը .
ըստ Վովկասեցւոյ՝ Աստղիկ պէտք էր կատարէր
Քաթէրինի գերը, իսկ ես՝ Քենեաիին : Ես
Պոլիս ներկայացուցեր եմ այդ խաղը և կատա-

բեր եմ ֆաթերին դերը. Աստղիկ եթէ ուզեր իմ ըրածս կրկնել, ինչքան ալ նմանցներ. չէր կրնար յաջողիլ իմ ըմբռնած կերպովս խաղալու։ Այս մասնուսն էր ինձ ուժ տուողը։ Եթէ այս մարդիկը, կ'ըսէի ինքնիրենս, չպիտի կարողանան զանազանել մայրը մորուէն, այն ատեն արդէն աւելորդ էր այստեղ ներկայացում տալ։

— Դուք պէտք է ներկայացումէն առաջ խմբագրատունները երթաք, կ'ըսէին ինձ։

— Ես անաշառ քննադատութիւն կը ցանկամ, «տեպիւն» էս առաջ ոչ մէկուն հետ չեմ ուզեր երթալ ծանօթանալ։

Հասաւ ներկայացման իրիկունը։ Դերասանուհիները սենեակս գալով ձեռքերին սրտիս վրայ կը դնէին.

— Զարմանալի՜ բան, կ'ըսէին, այս կինը չի վախնար։

Ճիշտն ըսելով, այդ ըոպէին ես կ'արհամարհէի Հասարակութիւնը, ինքնիրենս կրկնելով.

— Ինչ գաղաններ են ասոնք, զիս սաստիկ կը յուզեն, չեն ձգեր որ հանգիստ դերիս վրայ մտածեմ։

Եթէ քիչ մը վսի գգայի, ահա այն ատեն դատս կորսնցուցած էի. վա՛յ անոր, որ, նոյն իսկ եթէ ունի հանձար իր մէջ, քաջութիւն չզգար կուռելու.

Բեմ ելայ թէ չէ՝ ծափահարեցին։

Առաջին արարուածին վերջը՝ շատ փոքր ծափահարութիւն ստացայ։

Երկրորդ արարուածի գերեզմանի տեսարանին, դադաղէն իյնելով, մինակ, ծունր դրած՝ կ'աղթէի, լսելով Նիւթլիուտի ձայնը որ զիս կը կանչէր. «Քաթերին», ես ինքզինքս մոռցայ, եւ փոխանկ ըստի՝ «Եստիւ եմ», ըսի՝ «Հոս եմ»։ Երկրորդ անգամ կանչեց՝ «Քաթերին», ա՛լ ես չստի իմ «Հոսս եւ կրկնեցի «Հոս եմ»։

Յաջորդ օրուան թերթերէն մէկուն մէջ կար յօդուած մը այսպիսի բովանդակութեամբ. «Այժմ կը հասկնանք թէ պոլսեցին «Հոս» բառը ստեղծելու եւ միմիայն «Քաթերին» չուրարտի գերեզմանի տեսարանին համար։ Այս գերեզմաննոցին մեռելային խորութեանը մէջ ա՛յնքան ազգու էր այդ «Հոս»ը։»

Երկրորդ արարուածի վերջը՝ քիչ մը աւելի էր ծափահարութիւնը։ Իսկ երրորդին, երբ գահը բարձրանալով լսեցի Նիւթլիուտի ձայնը.

գարձուցի գլուխ՝ սարսափած՝ դէպ ի այն կողմը ուրկէ ձայնը եկեր էր, ստուգելու համար թէ չե՛մ երազեր, ուրուական չէ՞, ահա այն ատեն լսեցի որ առաջին կարգերուն մէջ կ'ըսէին.

— Մենք ենք կարող սուշել ասիկա, ետ առեք սուլիշները։

Այդ ըոպէին՝ ծափահարութիւնը տեւեց անուռազն ստաք վայրկեան, ժողովուրդը կը ցանկար որ ես գլուխ տայի։ Բայց ես չէի կարող, դիմախաղը կը կորչէր։ Իշխանը դրսէն եկաւ քուլիս.

— Տիկին, կ'ըսէր, գլուխ տուէք, այդպէս չէ կարելի։

Տեսնելով որ ճար չկայ, թողնելով դերս՝ դէպ ի քուլիսը պատասխանեցի.

— Պէտք է ժողովուրդը սովորի. այս միջոցին դերաստարը չի կրնար գլուխ տալ, և պէտք չէ զինքը խանգարել։

Դառնալով ժողովուրդին՝ սառն գլուխ տուի։ Վարդապետը փակուելէն յետոյ՝ չեմ գիտեր քանի անգամ զիս կանչեց ժողովուրդը։

Մեր բոլորիս սիրելի Սունդուկեանցը ներս գալով.

— Կեցցէ՛ք, տիկին, ըսաւ, մենք չէինք կարծեր։

Իշխան Վամունիին նուիրեցին պսակ մը, ան ալ բեմի վրայ գլուխս անցուց։

Ներկայացումէն յետոյ, ժողովուրդը խռնուած էր դրան առջեւ, և «կեցցէ՛ներով զիս ճանապարհ դրաւ դէպ ի տուն։

Երկրորդ ներկայացումը ըլլալու էր Մարի-Նուարդին «տեպիւն», «Սէր առանց համարման», Մէկ քանի հօգի յոյսերին դրեր էին այդ ներկայացման վրայ. կ'ուզէին Նուարդով զիս տապալել։ Բայց չարադրեցան։ Ժողովուրդը շատ քիչ կար։

Երրորդն էր «Մայրական Սէր», այդ ներկայացման ստացայ թարգմանչի կողմէն աղամանդեայ ապարանջան։

Վիստո՛ւ որ այդ ծամանկուան թերթերէն ոչ մէկը պահած եմ։

Ապա ներկայացուցինք «Քոյր Թերեզա», Լրագիրները գովեստով խօսեցան իմ մասիս։ Բայց այդ գովեստները ինձ համար կարեւորութիւն չունէին. «Հրաշալի կատարեց, հիացուց հանդիսականները», Լեն ինձ համար

կարևոր էր արհեստական քննադատութիւն:

"Քոյր Թէրեզայ"ի առթիւ Աքնօֆանի մէջ գտայ յօդուած մը ուր կար քննադատութիւն: Բայց քննադատը սխալ ճանապարհ էր ցոյց տուեր: Վեր ի վերջ կը յիշեմ որ գրողը մէն մի տեսարանի համար գովեստներ բնելէ յետոյ՝ „Տիկնոջ խաղի ամէն մէկ պատկերը սալօններ կարող էր զարդարել": Եւ, կ'ըսէր՝ "Բայց չենք գիտեր թէ ինչու տիկինը զոհեց քոյրը մօրը, մինչդեռ պէտք էր մայրը զոհուէր քոյրը":

Յաջորդ օրը, Պ. քննադատը իր մէկ ընկերոջ հետ եկան ինձ մօտ: Բարեկեցին ինձ նստակայ ծիծաղիլ:

Պարոնը իր բարեկամին ըսաւ.

— Ես չըսի՝ թէ տիկինը կը ցանկայ որ ոչ մէկ բիծ ցոյց չտան իր խաղի վրայ, և շարունակ գովեն զինքը:

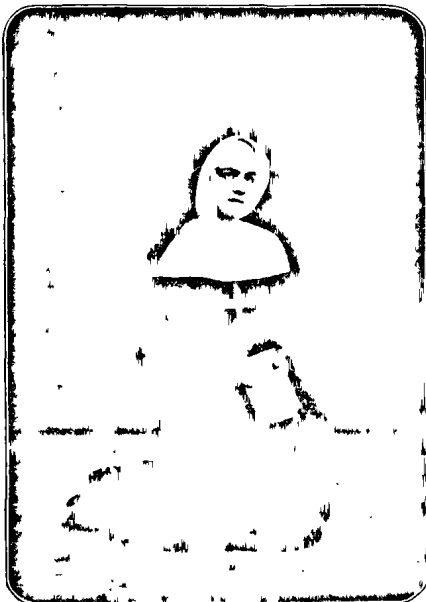
— Ո՛չ, պարոն, պատասխանեցի, ներեցէք ինձ. ես կը սիրեմ քննադատութիւնը, բայց պէտք է լուրջ ըլլայ: Ես ունիմ օր, ութը գիշեր խաղը ձեռքս աշխատեր, սիրտս մաշեցուցեր եմ թէ ո՛րը պէտք է զոհուի. ես գիտեմ թէ քոյրը պիտի զոհուի՝ ըստ Նեղինակին: Ահա՛ խաղը: Հեղինակը դերեր է քոյր ճուգեփփայի բերանը սա խօսքերը.

— Բայց դուք միանձնուհեաց գայթակղութեան պատճառ կը դառնաք:

— Ես ոչ մէկուն բան մը չեմ ըսած, և անիկա բան մը չգիտեր ուսկից կ'եղբակցնէ այդ խօսքերը: Եւ վերջապէս եթէ կար դժուար կէտ մը, որու վրայ շատ եմ աշխատեր, այդ այն կէտն էր որ քոյրի զգեստներուն մէջ պէտք էր մայրը պատկերացնել դէմքին վրայ: Մայրը յուսմունքէն մահամեծ է. ատիկա խայտառակութիւն է քոյրին համար: Հապա ինչու՞ չի կրնար յաղթել մահուան: Բնական օրէքերն պէտք է պուշու ծնենք: Երբ վախ կը զգանք, առանց ուզելու մեր գոյնը կը փոխուի:

— Ես չեմ լսեր քոյր ճուգեփփայի խօսքերը: Այդ միջոցին բարեկամիս մէկը զիս պիւֆէն հրաւիրեց դաւաթ մը քոնեայ խմելու. կ'երեւայ թէ այդ պատճառաւ չեմ լսեր:

— Այո, դուք մէկ գաւաթ քննաքնով կը փշէք մեր ութ օրուան աշխատանքին վրայ և կը փնջանք զայն: Եթէ կ'ուզէք քննադատութիւն գրել, ուսումնասիրեցէք խաղը այնպէս ինչպէս ես կ'ուսումնասիրեմ: Դուք, առաջին



ՏԻԿԻՆ ՀՐԱԶԷԱՅ

(Քոյր Թէրեզա, 1882, Կովկաս)

քննադատներ, էն մէկը, այն ատեն դերասանի շտեմարը կարող կ'ըլլաք տեսնել և ուղղել գանիկա: Երբեք կարելի չէ քննադատութիւն գրել այդպէս, "Հրաշալի կատարեց, կամ վատ կատարեց": Ո՛չ, պէտք է արարուած առ արարուած հետեւի և ցոյց տալ դերերու բնաւորութիւնները: Այն ատեն դերասանն ալ կարող է իմանալ որ դուք գիտակցութեամբ կը գրէք ձեր քննադատութիւնը:

— Բայց, տիկին, այն ատեն գտնէ երկու օր պէտք է քննադատութիւն մը գրելու համար: Այն օրէն յետոյ այդ պարոնը ոչ մէկ քննադատութիւն գրեց, զգալով որ ծանր է քննադատի պաշտօնը և պէտք է աշխատի երկու օր: Երանի՜ յանձն առնէր այդ աշխատութիւնը: Կարող էր օգտակար ըլլալ դերասաններուս: Բիշ յետոյ, իշխան Ամատունիին և իմ յարաբերութիւններս աւրուեցան: Իշխանը զիս

չէր ճանչցած: Խնդիրը մինչև այն աստիճան հասաւ որ ժողովուրդը միջամտեց: Պ. Վահրամ Մուրաֆեանց, ացնիւ երիտասարդը, որ արդէն քոմիթէին անդամներէն էր, իշխանին պաշտօնն ստանձնեց բեմի վրայ:

Յետոյ գերասանները գրեցին թուղթ մը իշխանին. «Մենք ձեզ հետ պայման կնքեր ենք. եթէ դուք չըլլաք, բոլորս ալ կը դադրինք գործելէ»:

Իշխանը կրկին եկաւ տեսարան: Բայց իմ իշխանս Պ. Մուրաֆեանէն էր. անկից կը ստանայի ամսականներս և ինչ որ պէտք էր իրեն կըսէի:

Ժ.

Պիտի ներկայացնէինք «Խեբքից պատուհաս», որու մէջ պիտի կատարէի օրերդի մը դերը, զոր նախընթաց տարիները կատարեր էր Սիրանոյշ: Այդ խաղը մեծ պատրաստութեամբ եմ հանդես բեր՝ չեմ գիտեր քանի անգամ փորձելով: Այժմ այդ գիւրը ես պիտի կատարէի՝ միայն երկու փորձով: Բայց այդ օրերը Արմենուհի աղջիկս շատ տկար էր, և բժիշկները յոյս չէին տար: Զաւակի քովը նստած, կուլայի:

Յանկարծ տեսայ որ տաք բոպէ ուշացեր եմ փորձին: Խնդին կառք նստայ և հասայ թատրոն, աչքերս ուռած և կարմրած:

Քառորդ ժամ մը հազիւ ուշացեր էի, բայց արդէն առաջին արարուածը փորձեր և երկրորդն էին սկսեր:

Խնդրեցի դադրեցնել փորձը և նորէն սկսիլ Պ. Չմէկեան. որուն զեռ ծանօթ չէի, հրամայեց որ շարունակեն փորձը: Այն ատեն յայտարարեցի թէ՝

— Ես չեմ ներկայացներ եթէ նորէն չփորձէք: Ուշացեր եմ քառորդ մը. հինգ բոպէն իմ իրաւունքս է, տաք բոպէն համար ալ կարող էք սուգանք նշանակել:

Վերապէս եկան քոմիթէի անդամներէն մէկ քանի պարոններ և սկսանք փորձել առաջին արարուածէն:

Ներկայացման իրիկունը, իշխանը պատաստեր էր ապարանջան մը տիկին Չմէկեանի համար:

Երկրորդ թէ երրորդ արարուածը վերջա՝ նախըն, ժողովուրդը սաստիկ կը ծափահարեր և կը պոռար՝ «Հրաշխայ»:

Զիս կանչեց Սարգսիւսը (բնայադար): Գացի բեմ, տեսայ Պ. և տիկին Չմէկեանը որ ձեռք ձեռքի բռնած կը սպասեն որ ես գամ, ձեռքէս բռնեն և իմ անուամբս ստանան ապարանջանը:

Այդ օր տեսայ, ես դարձայ, սենեակին նիզը դրի և նստայ: Ժողովուրդը շարունակ կը ծափահարեր, «Հրաշխայ» պոռալով: Բայց անոնք չէին համարձակեր վարագորը բանալ, քանի որ դիս կը կանչէր ժողովուրդը. եթէ ես առանձին բեմ ելլէի, հապա ի՞նչպէս իրենք ստանային ապարանջանը:

Վերջապէս, կէս ժամ այդ դրութեան մէջ կենալով, չկարողացան բեմէն ստանալ ապարանջանը և զայն ստացան իրենց զարգասնեակին մէջ:

Չմէկեան, բարկացած կը պոռար.

— Այո, ինդձ ժողովուրդ, երեք հարիւրներ տուէք, ի տես հրաւիրեցէք, պատուեցէք, և անոնք ձեզ անպատուեն:

— Պ. Չմէկեան, մի՛ մոռնաք որ ազգասիրաբար խաբուած ենք: Յիսուս փոշ իմիւրիալի տեղ կը ստանանք 300 բոպէի:

Նպաստիս նախընթաց օրը, յօգուած մը լոյս տեսաւ «Չմէկեան» ստորագրութեամբ, չեմ յիշեր Աջմէսի թէ Մէլաի մէջ. «Քանդեցէք, քանդեցէք ձեր տունը, պարոն թատերասէրներ. կը լսենք որ Հրաշխայի նպաստի համար դրամ կը ժողկեն: Քանդուցէք, լեցուցէք անոնց գրպանը, որպէս զի վաղը երթալով Պոլիս՝ իրենց հոսոս եղբայրներուն մօտ ծաղրեն ձեզ և ծիծաղեն ձեր վրայ»:

Բայց այդ յօդուածը՝ փոխանակ ինձ ֆեսսիւ կարծեք գրգռեց ժողովուրդը:

Ես կ'ուզեմ որքան կարելի է քիչ խօսիմ այդ մասին: Թատրոնէն մինչև մեր տան առաջ (Սալտասկի պազար) յաղթական կամարներով զարդարեր էին: Թատրոնի օթեակները զափնայ պսակներու մէջ առնուած էին: Մեծ ընդունելութիւն, շատ ընծաներ:

Ամենաթանկագին նուէրներէս մէկն էր Գամառ-Քաթիկայի հատորը, ընտանեաց ուսումնարանի աշակերտներէն տրուած, ձօն թաւշեայ

կազմով . կազմի վրայ կար ծիծեռնակ մը ոսկիէ, բերանը բռնած ունէր նամակ մը, որուն վրայ գրուած էր . «Մեր սիրելի տաղանդաւոր գերասանուհւոյն» քոյրիկ Հրաչեային» : Մէջը կար յիսուռէ ւնիլ ուսանողներու ստորագրութիւն :

Նոյնպէս ստացայ ուսւ լեզուաւ ոտանաւոր մը՝ Նէվսի ստորագրութեամբ :

Ստացայ պակ մը որու մէջնոգէն կախուած էր ոտանաւոր մը .

« Այսօր ամեն միացեալ
Վառուած սիրով քանակով ,
Գոյեմք ձայնեմք միաբերեմք
Կեցե՛ս դու , զա՛յր քսեցե՛րդ .
Այսօր ամէն մի ուսանող
Առաքելով Բեզ « Կեցցե՛ » ,
Իւ յարգանաց փոխարէն
Այս պարտը նրիւրէ :
Գե՛հ , ընդունի՛ր դու մեզից ,
Թէեւ նեզ է մեր բնամ ,
Բայց բոլորեմք մա մեր սրբից ,
Եւ յարգանաց է նրեան :

Տփսխած կլանակալան գիմնադիմի ճայ աւանդներից ,
1882 , 28 յունվարի : »

Ներկայացումէն յետոյ , զարգարեր էին բազմաթիւ մը դափնեայ տերեւներով , և բերելով բեմի մուտքին առջևը , կ'ուզէին զիս հոն նստեցնել :

Ես լսելով այդ պատրաստուած բազմաթիւ մասին , հեռացայ հակուած կողմէն : Այնտեղէն ալ՝ ժողովուրդը , զիս բարձրացնելով , նստեցուց շքեղ բաց կառքի մը մէջ :

Վերջապէս՝ արք է կանայք , ծերք և մանկուհիք զիս հասցուցին տունն պէնկալեան կրակներով և «կեցցէ՛նք որով :

Բարձրացայ պատշգամբ : Ժողովուրդը շէր ուզեր ցրուիլ : Յայտնեցի շնորհակալութիւնս և խնդրեցի որ իրենց մէջէն կազմեն պատգամաւորութիւն , ես ալ զանոնք մէկ մէկ բաժան թէյով հիւրասիրելով յայտնեմ զգացումներս :

Այն գիշերը՝ որգնած՝ մէկ կերպ անցուցի : Չեմ գիտեր որքան ժամանակ էր անցեր , երբ օր մը եկան ինձ ըսելու յառաջիկայ ներկայացման մասին որ Վարդանանց տօնի առթիւ տեղի պիտի ունենար :

— Քեզ պիտի սուլեն , և արդէն կողովեցով կազմար , ևն . ես պատրաստած՝ թատրոնին մէջ ծաղկեփունջի տեղ նետելու համար :

Ես զորմացայ թէ ինչու զիս այդքան բար-

ձըրացուցին և ինչու՞ այժմ կ'ուզեն գետին դարնել :

Ամուսինս կը խնդրէր որ դառնանք Պոլիս և չմասնակցեմ այդ ներկայացման :

— Այդ անկարելի է , Ընտան , անոնք զիս կայարանին մէջէն ալ կարող են խայտառակել : Դիտասաններէն ոմանք ուրախ էին այդ առթիւ և ժամանակէն առաջ թատրոն էին գացեր : Ես քիչ մը ուշացայ . և երբ ներս մտայ դռնէն , պատահեցայ նորանցքին մէջ ուսանող Պ. Մուրթեանին : Ցաւ յայտնեցի թէ մինչև այդ օրը ուսանողութիւնը չէ պատուեր զիս պատգամաւորութեամբ մը , որպէս զի կարողանայի շնորհակալութիւնս յայտնել .

— Ի՛նչպէս , տիկին , մենք լսեր ենք որ դուք մեզ դեմ դժգոհ ըլլալով , ըսեր էք . «Թքեր եմ ուսանողութեան վրայ» :

— Եւ դուք չէ՞ք կրցեր հասկնալ որ ատիկա թշնամութեամբ սարքուած զրպարտութիւն է : Ատոնք դերասանական էնթրիկներ են :

Ու մնաք բարով ըսելով , գացի տեսարան :

Այդ օրը պիտի արտասանէի Գամառ-Քաթիպայէն կտոր մը : Ընկերներս քուլիսներուն մէջ պատրաստուէր էին տեսնելու թէ ուսանողութիւնը ի՛նչպէս զիս պիտի ողջունէր կազմարներով :

Չեմ գիտեր ի՛նչ հրաշք էր . բեմ ելած ատենա՝ այդ կազմարները ծաղիկ և ուսանողաց գլխարկներու փոխուցան :

Վերջապէս , ինն ամսուան «սեզոն» աւարտեցինք և զարձանք Պոլիս :

Բայց իմ առողջութիւնս լաւ չէր : Արդէն կոկորդէս արին էր հոսեր անգամ մը :

Փշտիմալձեան արգիլեց ինձ բեմ ելլել : Ձրկուցայ բեմէն , բեմն ալ ինձմէ զըրկուցաւ :

Ո՞վ էր մեղաւորը : Հայ հասարակութիւնը : Եթէ ան ժամանակին զիս ուղարկած ըլլար արտասահման՝ գէթ վեց ամսուան համար , ես շատ շուտ ձեռք պիտի բերէի այն ինչ որ տասը տարուան ուժ սպառելով ինքնօգնութեամբ եմ ձեռք բերեր :

Այո՛ , մեր ձեռքէն չեն բռներ , ուզեր են որ ազգասիրաբար քիչ ոռձիկ ընդունել , բայց ազգասիրաբար չեն նայած մեր զգեստներուն վրայ , պահանջած են որ մեր զգեստները ըլլան

մետաքսէ, որպէս զի անոնց խորոցը մինչև
Հասարակութեան ականջը հասնի:

ԺԱ.

1883 յունուար 30ին ունեցանք մանչ գաւաթ
մը. Զուշեցի Սահակ Լարիսեան եղաւ կէտ-
հայր, և անունը զրիւք Հայկ:

Ելդ թուականէն քանի մը ամիս յետոյ
դէպք մը պատահեցաւ: Խէկէ այդ դէպքը բնա-
հետ կապ չունի, բայց կենանքիս այն յիշատակ-
ներէն է որ խորապէս տպւորուած են սրտիս
մէջ:

Գիշեր մը, ամուսինս ու ես փերայէն Ղա-
լաթիս կ'երթայինք՝ Մաղաբեանին տեսութեան:
Բերայի մէջ կան կարմիր լապտերներով գար
դարուած առններ... Պալըք-Փապար փողոցէն
անցած առններս, տեսաւ որ կարմիր լապտե-
րուտ որ տան մը առջև կանգնած էր սիրուն հայ
մարդ մը, երկար հասակով, սպիտակ կարճ
շաւիւր հագած, երկար կարմիր գոտին մէջքը
պլլած: Ֆէսին վրայ չալմա, ունէր փաթթած,
ոտքերը՝ սպիտակ կարճ գուլպաներ որ կարմիր
կապերով բռնուած էին: Հագած էր նոր մու-
ճակ, իսկ ձեռքը բռնած ունէր դաշոյն մը: Ոտ-
քերովը կը զարնէր այդ զրան, ու կը հայհոյէր.

— Բացէք, կը պուտաւ, թէ չէ կը կտարեմ:
Ան իմ ձեռքէս չ'ազատիր:

Ամուսնէս բաժնուելով անմիջապէս անոր
մօտը գացի և ձեռքը բռնելով.

— Եղբայր, ըսի, օգնէ՛ ինծի, մինակ եմ,
կը վախճամ, Ղալաթիս պիտի երթամ, եղի՛ր
ինձ եղբայր և ընկերացիր:

— Ի՞նչպէս, քոյրիկ, դուն լայնէ կ'ընես
ինձ հետ խօսելու: Աչքիս վրայ, ես քեզ կը
հասցնեմ տեղը:

Շարունակելով մեր խօսակցութիւնը, ծամ-
բայ ընկանք: Ամուսինս ալ մեր ետէն կուգար:

— Քոյրիկ, քանի Պոլիս եմ եկեր, ոչ մէկ
հայ կին լայնէ չէ ըրեր հետ ընտանեկան խօ-
սելու, ոչ մէկը ինծի "եղբայր" չէ ըսեր:

— Անունդ Ի՞նչ է:

— Պետրոս ծառադ:

— Քաւ լիցի: Ո՞րտեղացի ես:

— Մշեցի:

— Ո՞րտեղ կը ծառայես:

— Մաքսատան մշակներէն եմ, և տանա-
պետ:

— Ամուսնացած ես:

— Քոյրիկ, ես քո հոգուն մատաղ, այո:
Իս երեսուն տարեկան եմ, տանհինգ տարիէ
ի վեր ամուսնացած: Տասնըոս տարի է Պոլիս
կը գտնուիմ:

— Պետրոս, եղբայրս, թոյլ տուր ինձ քեզ
յանդիմանել, Մուշ գտնուող քոթոս փոխարէն:
Ի՞նչ գործ ունէիր այդ զրան առջև դաշոյնը
ձեռքդ: Ամօթ չէ՞ քեզի: Ախոս չէ՞ քոթոս:
Իս մինակ չեմ, ահա ամուսինս, ծանօթացիր:
Իս մօտեցայ, որպէս զի թէ՛ խոյտառակութենէ
և թէ՛ վտանգէ քեզ ազատեմ:

Պետրոս ծանօթացաւ ամուսնոյս. յետոյ,
սկսաւ հեծելաւով լալ.

— Ներէ՛, քոյրիկ, ներէ՛, եղբայր. եթէ
ես ունենայի առաջուց այսպիսի քոյրիկ, չէի
փձանար: Կը խոտատեմ վաղը գրեւ, բերել
տալ կինս, վարձել փոքրիկ սենեակ մը և ապրիլ
անոր հետ:

— Կեցցե՛ս, Պետրո՛ս, կեցցե՛ս, եղբայրս.
Իմ տունս Հայոց եկեղեցւոյ փողոցը, թիւ 13.
Երբ բանի մը պէտք ունենաս, եկուր գտիր զիս:
Հասանք Մաղաբեանի զրան առջև: Պետրոս
քանի մը անգամ ձեռքը կուրծքին դարնելով
շնորհակալութիւն յայտնեց և հեռացաւ:

Քիչ ժամանակ յետոյ, Հայերս պիտի ընտ-
րէինք Ամենայն Հայոց Աթոռակաւ: Ելդ ընտ-
րութիւնը 1884ին էր: Անցինք թէ գրամով
քուէ կ'առնէին ու կը ծախէին:

Մեր ազգը սահմանագրութիւն ունէր, բայց
դեռ ժողովուրդը պատրաստուած չէր իբր սահ-
մանագրական ապրելու: Այնպէս որ անկէա
կրկին կը կառավարուէր ամիրայական ձեռով: Կը
բերէին թուղթ մը, "ստորագրե՛" այստեղ կ'ըսէին
անոնք ալ առանց գիտնալու թէ ինչ կ'ընեն՝
կը ստորագրէին քուէթուղթը: Գիտակցութիւն
ունեցողներն ալ կը ծախէին իրենց քուէն:

Այդ, սահմանագրութիւն մեր ժողովուրդի
ձեռքը այն էր ինչ որ է սուրը հինգ տարեկան
երակայի ձեռքը:

Պէտք էր պատրաստել ժողովուրդը:

Գացի մաքսատուն, գտայ Պետրոսը, հրա-
ւերեցի մեր տունը. եկաւ:

— Պետրո՛ս, ըսի, դուք միշտ կը կրկնէք

Թէ «Մենք Լուսուորչայ ոչխարներն ենք», այնպէս չէ՛: Լա՛ւ, գիտե՛ք ի՛նչ ըսել և այդ խօսքը՝ պայման Լուսուորչայ զուրպաններն ենք, անոր պօքրին մեռնիմ: Թող ան մեզ զուրպան ընէ: Այդ Լուսուորչայ աթոռը էլ միմահին է: Ըյնտեղ նստողը Լուսուորչայ փոխանորդն է: Այժմ թափուր ի՛է այն գահը: Երեսփոխանք պիտի ընտրեն այդ գահին արժանաւոր փոխանորդ: Փոխանորդողը կը կուռնք կաթողիկոս: Եւ այժմ հասկցուցի իրեն թէ ի՛նչ է սահմանագրութիւնը և թէ ի՛նչ փնաններ կը հասցնէ մեզի մեր ժողովրդին տգիտութիւնը և անտարբերութիւնը դէպ ի քուէտուիք: Գրեմք:

— Պետրոս, ըսի ի վերջոյ, ինծի մի հարցըներ թէ ո՞վ կ'ուզեմ կաթողիկոս տեսնել: Այժմ գնա՛, ինչպէս որ ես քեզ հասկցուցի, դուս ալ պատրաստե՛ր ընկերներէ: Քեզ տեսնեմ, Պետրոս, գործդ պիտի ձգես, թէ՛ մարսատան մէջ և թէ՛ պանդոկները՝ պիտի հասկցնես բոլոր ծանօթներուդ, և պիտի պատրաստես գառնոնք: Քուէտուրութեան միջոցին, մեծ բազմութեամբ պիտի գտնուիք եկեղեցին, պիտի հակեք քուէտուիփին որպէս զի դեղծուիմ չգործուի: Հասաւ համագումարի օրը:

Պետրոս եկաւ ինձ ընելու թէ իրենց փափաքածն էր Ներսէս Վարժապետեան, իմ ընտրելիս ալ Վարժապետեանն էր: Գացինք Գուժ-Քափուի Մայր-եկեղեցին ուր ըլլաւու էր քուէտուրութիւնը: Ժողովրդին ընտրեալ գառակարգը հրաւիրւած էր դասը: Երեսփոխանք և եպիսկոպոսունք եկեղեցոյ մէջտեղը նստած էին, և մեծ շրջանակով մը փակել տուած էին ատենանք: Եկեղեցոյ բակը և մուտքին առջև հազարաւոր ժողովուրդ կար: Գուռը չէին բանար: — Ի՛նչպէս ընենք, կը հարցնէին: — Կոտրեցէ՛ք դռները, մեր եկեղեցին ժողովրդական է: Անոնք իրաւունք չունին ձեր դէմ դռները փակելու: Ըսի այս խօսքերը և բարձրացայ պրասեղանի մը վրայ: Ժողովուրդը սոսկալի կերպով ողևորուեցաւ և սկսաւ խմբուիլ վանդակափեղով դրան առջև: Ժողովուրդը իր մէջէն պատգամաւորութիւն ընտրեց, մտաւ շրջանակին մէջ, և հսկեց քուէտուիփին վրայ: Պետրոս տարաւ յաղթանակը:

Վարժապետեան ընտրուեցաւ:

Այդ առթիւ թղթակցութիւն մը կար Մեշա Հոյաթապէի մէջ, ուր ըսուած էր թէ «Կառապաններու սիրուհի կին մը կ'առաջնորդէր ժողովրդին»:

Այդ «Կառապաններու սիրուհի», ես էի:

Փ.Բ.

Ամուսինս օսմանեան ծխախոտի րէժիմ մտաւ ծառայութեան, և տեղափոխուեցանք Գափալա: Ծովափը կար պանդոկ մը, որու անունն էր Պէլլիւ: Այդ պանդոկը դատարկել տալով, հաստատուեցանք այնտեղ:

Երջանիկ էի: Հասաւ կը սիրէի ամուսինս, ու կը սիրուէի անկից: Զուսակներս առողջ էին: Իմ առողջութիւնս ալ հետզհետէ կը լաւանար: Գիշեր մը, ամուսինս և ես նստած էինք պատշգամբ:

Երկինքը պայծառ էր, և լուսնի տառնկէինք: Յպիստակ ծովի սպիտակ ջուրը կարծէք միակտուր գոհարի էր փոխուեր:

Հիացած կը նայէինք հեռուն, շատ հեռուն: Ծանկարծ դարձայ ամուսնոյս շնորհակալութիւն յայտնեցի:

— Այդ ինչո՞ւ համար, Ազնի՛ւ:

— Անոր համար որ ես երջանիկ եմ: Կ'ըսեն թէ երջանիկ մարդոց չապկը դեղ է դժբաղդներուն, բայց թէ երջանիկ մարդ գտնել կարելի չէ: Ես երջանիկ եմ: Ուրեմն ճարուած է դեղը:

— Դուռն քեզ աչք կուտաս: Այնքան կ'ըսես որ վերջապէս դժբաղդութիւն մը կը պատահի: Ուրախ տրամադրութեամբ քաշուեցանք մեր սենեակը:

Կէս գիշերէն յետոյ, երազիս մէջ տեսայ սիրելի մայրս:

— Ազնի՛ւ, ըսաւ, ինչո՞ւ ես քնացեր. չապկդ թիկե՛ր բռնուած է:

Ծանկարծ արթնացայ:

— Անտո՛ն, ելի՛ր, մայրիկս երազիս մէջ ինձ ըսաւ թէ չապկը թիկե՛ր բռնուած է. ճրագը վառէ՛, երթեմ զաւակս տեսնեմ:

— Քնացի՛ր. ի սէր Աստուծոյ, ինչե՛ր կը Տեսարես:

Գացի քովի սենեակը: Վարձկան կնիւր կը

A.R.A.R.®

խուկար, իսկ որդիս՝ սաստիկ տաքութեան մէջ՝
կը դառնացէր :

Անտանիկի տանջանքները կրելով մէկ ամիսն
անցուցինք :

Բժիշկն ըստ .

— Այժմ երախան ազատած է, բայց դեռ
թոյլ է : Այստեղ օդը չ'օգնեմ, և անիկա կրնայ
նորէն տկարանալ ուրիշ հիւանդութեամբ մը :

Ա՛լ մնալ անկարելի էր : Յաջորդ առաւօտն
խիւ ծամբայ ելանք :

Պոլիս հասաւ թէ չէ՝ ես ալ տկարացալ :
Փէշտիմալձեան եկաւ և յայտնեց ինձ թէ
ընրմ ունիմ, այն ալ գէշ տեսակէն :

Այդ օրը, ամուսինս, տխուր տրամադրու-
թեամբ կրթաւով բէժի, մոռցեր է թանկագին
իրերը հետը տանիլ զբամարկի մէջ պահելու :
Պիտի ձաշէր ուրիշի մօտ : Մեր տան ծառայող-
ները ինձ հետ Պոլիս էին դարձած : Նոյն օրն
իսկ, Գափալայի մեր տունը գողեր մանելով
սարեր են ամեն բան, թանկագին ապարան-
ջաններ, օղեր, գոհարեղէններ, արծաթեղէն-
ներ, ինչպէս և ինձ նուրս տրուած Գամառ-
Քամիպան : Հետո ունեի ժամացոյց մը շղթայով
և ապարանջան մը : Ուրիշ ոչ մէկ յիշատակ չէր
մնացեր ժողովրդէն . բոլորը կողպատեր էին :

Քանի մը ամսէն ամուսինս ալ տեղափո-
խուեցաւ Պոլիս, և հաստատուեցանք Փերա :

Սառա-Պէրնար 1890 ին պիտի գար Պոլիս և
պիտի տար շարք մը ներակայացուցներ : Այդ
ուրը լսելով, ես զիս գէշ զգացի : Կը կարծէի
թէ ինչպէս Քրիստոս տաճարը մտնելով դուռս
էր ըրեր Փարիսեցիները, նոյնը պիտի պատա-
հէր ինձի, ևս ինքզինքս գուրս պիտի վանէի
թատրոնէն : Հաստ էի լսեր Սառայի մասին :
Հոտ անգամ պատմեր էին թէ անիկա Մարկրիթ
Աթիլէի գերին մէջ, առաջին արարուածին բնմ
կ'երևայ՝ գեր կրիտասարգ կ'էր, և հետզհետէ
նիհարնալով վերջին արարուածին կը դառնայ
կմախք մը :

Ես կը զարմանայի որ եթէ ան գեր է,
ի՛նչպէս կարող է մարմինը նիհարացնել, ինչ որ
կ'ըսէին՝ չէի հասկնար : Հաստ կ'ուզէի տեսնել,
եւ հիմա որ առիթը պիտի ներկայանար, կը
փախայի, զիս գէշ կը զգայի :

Ազգաբարութիւնները փակցուցած էին պա-
տերուն վրայ : Ազգաբարութեանց վրայ գծուած

էր անձոնի գլուխ մը, կրնամ ըսել՝ ճիւղի
դէմք մը, տակն ալ գրեթէ էին Սառա-Պէրնար :
Առաջին ներկայացումն էր «Գամէլիազարդ
տիկին» :

Չէի հաւատար աչքերուս : Այս այն կի՛նն
էր որու մասին այնքան լսեր եմ : Ի՛նչպէս պիտի
ներկայացնէր այս կինը, որ իր ճիւղաղային գեմ-
քով կարենար հմայել հասարակութիւնը, պատ-
կերացնելով Մարկրիթը :

Վերջապէս հասաւ այդ ցանկալի օրը :
Հինգ ոսկի էր մէկ օթեակի գինը : Ես շատ
նեղ դրութեան մէջ էի :

Ամուսինս ինձ կ'ըսէր .

— Աղիւ՛ի, քսան ոսկի ալ ըլլայ, տոմսակ
առ : Ի՛նչ ընենք, տե՛ս անգամ մը : Դուռն մի՛
մտածեր թէ մեր կարողութիւնէն բարձր է
ասրիկա : Ըմէն օր չէ :

Բայց ես գիտէի որ իրաւունք չունիմ ծախ-
սել այդ հինգ ոսկին :

Չէի կարող երթալ «փարթեր», քանի որ
չէի գիտեր թէ ինձի ի՛նչ կը պատահէ : Վ'ուզէի
որ ոչ զք զիս տեսնէ, և ես ալ ոչ մէկը տեսնեմ :

Ամուսինս գնաց գործին, ես ալ հագուելով
կ'այ փողոց՝ առանց գիտնալու թէ ո՛ր կ'եր-
թամ :

Քայլերս ուղղուեր էին դէպի թատրոնի
կողմը :

Յանկարծ աչքիս հանդիպեցաւ պատին փակ-
ցուած ազգաբարութեան վրայի ուրուականը :

Եկայ թատրոնին առջև անցուդարած ընել :
Թատրոնի կապալաւու Յոյնը, որուն շատ տա-
րիներէ վեր ծանօթ էի, ձեռքէս բռնեց .

— Տիկին Հրաչեայ, ի՛նչ ունիք :

— Պարոն Եսաօ, պարզապ օթեակ կա՞յ :

— Ինչո՞ւ . քիչ մը առաջ չըսէք : Ոչ մէկ
հատ մնացած է : Եթէ կ'ուզէք, ձեզ տամ երկու
«Փոթէյլ» :

Այդ միջոցին, եկաւ պարոն մը քանգատե-
լու թէ իր օթեակը փոխեր են և ուրիշ մը ու-
ղարկեր են :

Կապալաւուն, ոտնելով անոր ձեռքէն չու-
գած օթեակին տոմսակը, ինձ տուաւ .

— Աւեր, տիկին, ըստէ, թող ան նորէն
սպասէ իր ուղած օթեակին :

Ուզեցի վճարել : Բայց մերժեց .

— Ի՛նչ, ձեռնէ՛ ալ դրամ ստանանք :

Շնորհակալութիւն յայտնելով հետագայ :
 Ներկայացումը պիտի սկսէր ժամը 8ին : Բայց
 ժամը 6ին արդէն օթեակին խորը նստած էի :
 Հասաւ վարագոյրը բարձրանալու լոպէն :
 Սառան տեսարան եկաւ :

Աստուած իմ, ի՞նչ կը սպասէի, ի՞նչ տես-
 նեմի ջնկաղ չէ : Ընդհակառակն շատ համակերպի
 է և կանոնաւոր դիմագծեր ունի : Բայց իմ
 գիտացած Մարկրիթն չէ : Հմայիչ ձայնով կը
 խօսի : Հրաշալի էնժէնիւ տրամաթիք մըն է :
 Հատ լաւ ներկայացուց : Բայց ես մնացի մութ
 և չկարողացայ լուսաւորուիլ :

Ցուն հասանք թէ չէ, առի խաղը, և
 սկսայ կարգալ : Ահա այն տանն լուսաբանուե-
 ցաւ Քաղցր : Տեսայ որ Սառա-Պէրնար, ընթելով
 դերէն երկու Նկարագիրը, պահած էր մէկը,
 այն է տրամաթիքը : Ըստ հեղինակին, մենք
 պիտի տեսնէինք առաջին արարուածին մէջ կեղ-
 տոտ կինը . եւ այն տանն պիտի կարողանայինք
 Նկարակ տարբերութիւնը երրորդ արարուածի
 Մարկրիթէն : Կաթիլ մը սեր գտեց, մաքրեց
 այդ կեղտոտ կինը, այնպէս որ ա՛լ ոչ մենք կը
 տեսնենք, ո՛չ ինքը կը ծանշնայ առաջուան
 Մարկրիթը : Հեղինակը կ'ըսէ՝ «Սիրէ՛ գանձիկա, և
 ան պիտի մաքրուի ինչպէս բիրեղո՞» :

Սառա առաջին արարուածէն էր սկսած
 երրորդի Մարկրիթը : Այն տանն եկայ այն
 եղբակցութեան թէ տիկին Սառան կ'երևայ
 թէ չուզելով իր անձը յոգնեցնել, այդպէս էր
 ըրած, կամ ըսած էր թէ Պոլսեցիք ոչինչ կը
 հասկնան, անոնց համար աս ալ շատ է :

Բնական է, այս և այն կողմէ հարցումներ
 կ'ընեն թէ ի՞նչ է իմ կարծիքս : Բարեկամնե-
 րէն մէկ երկուքին ըսի կարծիքս .

— Սառա շնեակայացուց ամբողջ խաղը :

— Ի՞նչ կ'ըսէք, տիկին, այդ արդէն չա-
 փազանց է :

Բայց իմ կարծիքն ոչ որ կարող էր փոխել :
 Սառան տեսած օրէս՝ փոքրիկ անկիւն մըն
 ալ ինծի սուրի Հայոց թատրոնին մէջ : Գիտէի
 այժմ որ փարիսեցի չեմ :

«Գաւէլիազարդ տիկին», Են յետոյ, Սառա
 ներկայացուց «Ատրիէն Լըբուվրեօր» . ի՞նչ ըսել
 այդ անըման Ատրիէնի համար . առաջին արար-
 ուածէն մինչև վերջինը հրաշալի էր . իմ կար-
 ծիքովս, քանի Սառա-Պէրնարը կ'ապրի ու կը

Ներկայացնէ, այդ իր ստեղծագործած Ատրիէնը
 ուրիշ ոչ որ պէտք է համարձակի ներկայացնել .
 իսկ գալով «Թաքաւին, երեք արարուած սքան-
 չելի էր, «Ատրիէն.ի հաւասար . բայց չորրորդ
 ու հինգերորդը անտանելի էր ինձ համար,
 որովհետեւ առաջին երեք արարուածները բնա-
 կան դպրոցին էր պատկանէին, իսկ չորրորդն ու
 հինգերորդը՝ «էֆէքտ» ներու գպրոցին :

Ժ.Գ.

Պ. Պետրոսեան, Պ. Տօնապետեանի հետ,
 Պոլիս եկաւ : Այդ ժամանակ ես կը բնակիի
 Խօզուրտճի-2էշմէսի ամարանոցը : Ինձ մօտ գա-
 լով՝ առաջարկեց երթալ Թիֆլիս : Բայց ես
 մերժեցի, պատճառ բռնելով տկարութիւնս :
 Առաջարկեցի տանիլ տիկին Սիրանոյշը :

Ան ինձ պատասխանեց .

— Ի՛նչ կ'ըսէք, տիկին, ես չեմ կարող
 տիկին Սիրանոյշը տանիլ առաջին գերերու հա-
 մար . Թիֆլիսեցին վարժ չէ գանձիկա առաջին
 գերերու մէջ տեսնելու :

Համոզեցի դիմքը թէ անկից լաւը կարելի
 չէ գտնել Պոլսոյ մէջ :

Աերջապէս, Պ. Պետրոսեան հաւանեցաւ
 տանիլ տիկին Սիրանոյշը : Բայց Սիրանոյշ չէր
 ուզեր երթալ : Ջղերը սաստիկ դրգուած էին :
 Տկար էր : Համոզեցի Սիրանոյշը ընդունիլ պայ-
 մանը :

— Քաղցրաւ ջիղերդ պիտի վերակեն-
 դանանան, մէ՛ք դուռն կրկին մտնես ապաքեզ :
 Տիկին Սիրանոյշ և Պ. Պետրոսեան գացին
 Թիֆլիս :

Թէև ես քաշուած էի բեմէն, բայց միշտ
 կը հետևէի Անթուանի «Ազատ Թատրոն»ին վե-
 րաբերեալ քննադատութիւններուն : Կը կար-
 դայի, կը պատկերացնէի մտքիս առջև մեր
 բեմը, և կ'ըսէի .

— Ժամանակ է «էֆէքտ» ներու գպրոցը
 կործանելու :

Գիշեր ցորեկ կը մտածէի այդ մասին, փոր-
 ձեր ալ կ'ընէի :

1893ին, Պ. Աբրահամեան Թիֆլիսի քոմի-
 թէի կողմէն գալով Պոլիս, ինձ մօտ եկաւ, և
 ինդրեց անպատճառ իմ մանակցութիւնս :

Ես նախ ըստ թէ ինձ համար անկարելի է :
Խնդրեց ինձ յայտնել թէ ո՞րքանով կարող
էի երթալ : Պատասխանեցի՝ «Առնուազն (100
բուլլի ամսական» :

Ան ինձ ոչինչ ըսելով՝ հետագրեր է թիֆ-
լիս : Երբ ստացեր է հետագրի պատասխանը
թէ՝ «Համաձայն եմք», եկաւ անմիջապէս զիս
գտաւ :

— Կ'ընդունին ձեր պայմանը, ըսաւ, ուրիշ
առարկութիւն ունիք :

Ես շատ գէշ զգացի զիս : Ցասնեղիւ տարի
յետոյ, կրկին պիտի կնքէի պայմանագրութիւն :
Կոկորդի տկարութիւնէս կը վախճայի : Կոկորդոս
այդ միջոցին իրաւ է թէ չէր ցաւեր, բայց
ձայն կտրուած էր :

«Գարբնոցապետ»ի Քլարան սկսայ ուսում-
նասիրել Պորտէն :

Հազիւ անցեր էր երկու օր, արդէն կո-
կորդոս սկսաւ ցաւել :

Ճար չկար, պէտք էր ծամբայ ելլել :

Պ. Եւրահամանց Պ. Ալիքսանեանի հետ
ալ բանակցութեան էր մտած :

— Պ. Ալիքսանեան եկաւ ինձ մօտ :

— Տիկին, ըսաւ, դուք միշտ եղած էք
անկեղծ. կը խնդրեմ, նորէն եղէք, և սա հար-
ցումիս ալ պատասխանեցէք անկեղծութեամբ :
Արդեօք ես ընդունելութիւն կը գտնեմ Կով-
կասի մէջ :

— Դուք շատ զարմանալի հարցում մը
կ'ուղղէք : Ես ի՞նչպէս կարող եմ գիտնալ :

— Ո՛չ, դուք գիտէք իմ կարողութիւնս,
ուստի ըսէք :

— Ահաւասիկ ըսեմ : Եթէ դուք պիտի ներ-
կայացնէք այնպէս ինչպէս այստեղ, վստահ եղիք
որ ընդունելութիւն չէք գտներ, բայց դուք
գերբասան էք, լուրջ կ'ուսումնասիրէք ձեր դե-
րեւոր ինչպէս որ պէտք է, ևս վստահ եմ որ
այն ատեն ընդունելութիւն կը գտնէք : Պ.
Մանկեանն ալ այստեղ՝ քանի մը գաւաթ կոն-
ծելով բեմ կ'ելլէ ու կը պոռայ կը կանչէ.
Թուրք հասարակութիւնը դո՛ւ կը մնայ անկեղ-
ալ, ձեռնէ ար. բայց հոն նոյն բանը չէ. Պ.
Մանկեանն հոն շատ լաւ կ'ուսումնասիրէ իր
գերերը, անիկա հոն լաւ դերասան է :

Ա.ս խօսքիս վրայ, Պ. Ալիքսանեան, վեր
կենալով տեղէն :

— Ո՛չ, տիկին, ըսաւ, չեմ գար :

Հաստ ստիպեցի որ գայ. բայց մերժեց :

Պ. Ա տիկին Պիննեմէճեան, Եւրահաման
և ես՝ երեք զաւակներովս՝ մտանք շողենաւ :
Խնդրեցի Պ. Պիննեմէճեանէն որ Արմանի գերը
բերէ ինձ մօտ, որքան որ կարելի է շողենաւի
մէջ օգնեմ իրեն պարտատելու :

Տիկին Պիննեմէճեան ըսաւ.

— Ո՛չ, պէտք չկայ, Ռուբէն. ինձի ըսե-
րն թէ ինչպէս որ պիտէք, այնպէս ալ կը ներ-
կայացնէք : Ուրիշ խորհուրդ մտիկ մի՛ ընեք :
Ստիպուեցայ ըսել որ իրաւունք ունին, սխա-
լեւ եմ :

Հասանք Թիֆլիս : Պ. Սարգսբեան առաջին
անգամ եկաւ զիս տեսնելու : Անոր առաջին
խօսքերը եղան.

— Ինչո՞ւ եկաք : Ինչ անուն որ ունէիք
ստանդու տարի առաջ, այժմ պիտի կորսնցը-
նէք : Լրագիրները արդէն ձեր դէմ են գրած
թէ՝ «Մեզ հարկաւոր էր Մանկեան և Ալիք-
սանեան, մեզ հարկաւոր էր դերացոյց և ոչ
Հրաշեայ : Ցասնեղիւ տարի տունը մնալով ար-
դեօք յառաջդիմեց տիկինը որ 300ի տեղ 400
պիտի ստանայ» :

Կարծեմ այդ յօդուածը տպուած էր Աքո-
բադի մէջ : Սատիկ բարկացայ Սարգսբեանին
դէմ :

— Եթէ այդպէս է, զիս ինչո՞ւ կը կանչեն
Ա.յո՞ւ, ինչ անուն որ ունէի թողած նախկին
Հրաշեան, այժմու Հրաշեան պէտք է կործանէ
դայն : Ի՞նչ էր առաջուան Հրաշեան. ի՞նչ էինք
բոլորս : Մենք գիտէինք որ վարագործ փակուե-
լու պահուն եթէ գեղեցիկ պատկեր մը ցոյց
տանք՝ արդէն պիտի ստանանք ծափահարութիւն
"Էֆէքտ"ներու դերակատարներ էինք : Երբեմն
կը շինէինք ոսկի ռոպաւոր, բայց իրարու կցե-
լով չղթայ շինել չէինք կարող : Ա.յո՞ւ, անկցի՛
"Էֆէքտ"ներու հին դպրոցը : Ես պիտի ներկա-
յացնեմ այժմ նոր դպրոցով :

— Բայց քեզ չեն հասկնար, թոյլ կ'ըլլաս,
"Էֆէքտ"ներու քովը կը կորչիս :

— Ի՞նչպէս թէ չեն հասկնար, ժողովուրդը
չէ կարող գիտնել թէ ի՞նչպէս պիտի ներկայա-
ցնենք որ լաւ ըլլայ. բայց երբ կը տեսնէ
լաւը, անմիջապէս կը գանազանէ գէշէն : Ահա՛,
մէկն ալ դուն ես որ գաղափար չունիս իմ ըսած

դպրոցիս վրայ : Ա՛ս սա գերբ , և յուշէ՛ ինձի :
Սխալ փորձել մէկ երկու կտոր՝ բնական
դպրոցով : Սարգսրեան եկաւ ձեռքիս համբու-
րելու :

— Ներեցէ՛ք , տիկին :

— Բայց այժմ գնա՛ , որովհետեւ սաստիկ
յուզեցիր զիս : Ի՛նչ քաղաք է սա , որ երբ գամ,
անպատճառ պէտք է՝ կուռելով բեմ՝ ելլեմ :

Քօթիթէն ինձ առաջարկեց երկու լիէ երկբ
օրէն բեմ՝ ելլել : Ես չընդունեցայ :

Պիւնէմէճեաններուն
առաջարկեց : Անոնք ըն-
դունեցան « Երկու Ու-
րբեր » ու մէջ երևալ :

Ես նորէն դիմեցի
տէն . Պիւնէմէճեանին :

— Գէշ կ'ընէ՛ք . բսի-
կը ներկայացնէք « Եր-
կու Ուրբեր » , այնպէս
ինչպէս Պոլիս : Ատիկա
լաւ . չ'ըլլար ձեզ հա-
մար : Աւելի լաւ է
չընդունիք և պատ-
րաստիք լաւ խաղի
մը մէջ և յետոյ բեմ
ելլէք :

— Իլթէ այժմ բեմ
չելլենք , ամսական ալ
չպիտի ստանանք :

— Բայց , տիկին ,
այս միջոցիս՝ գէթ ինձ
համար՝ զրաւի հարց
չկայ , այլ պատուոյ :
Ինչ որ է , ներկա-
յացուցին :

Յաջորդ օրը՝ « Դարբ-
նոցապետի փորձն էր
նշանակուած : Գացի
Թատրոն : Լսեր էի լիէ
գերասաններն ալ հա-
կառակ են իմ 600 րուպի
ամսական ստանալուս
և պիտի նային ինձ խորթ
աչքով :

Ջիզերս սաստիկ գրգռուած էին երբ Գացի
փորձի : Առաջին արարուածի վերջը , գերա-
սանները սկսան ձեռքս համբուրել : Ես սաստիկ
կուլայի :

— Տիկին , կ'ըսէին , բայց դուք ինչո՞ւ
այսքան տարի տունը նստեր էք : Գացէք Մոս-
կուա , Փեթերպուրկ :

Ցանկերու տարի յետոյ երբ առաջին ան-
գամ բեմ ելայ , սաստիկ ծափահարեցին , բայց
աչքերս միմեցան : Կրթընեցայ դրան , և առանց
ծափահարութիւններուն ուշ գնելու՝ ինքնիրենս
բսի :

— Ինչու կը վախնամ Միլթէ այս այն տեղը
չէ ուր ևս ինքզինքս միշտ աւելի ազատ եմ
զգացեր քան կեանքի
մէջ :

Տորոնցի աչքերս ,
հաւաքեցի ուժերս և
ուղղակի նայեցայ ժո-
ղովրդին : Յետոյ ընդու-
նեցայ ինձ մատուցուած
ծաղիկներով լեցուն
զամբիւղը :

Այլ ևս դերիս մէջն
էի :

Առաջին արարու-
ածն յետոյ , Պ. Սար-
գսրեանը եկաւ մօտս :

— Հուռա , տիկին ,
բաւ , ժողովուրդը ձեզ
բեմ կը կանչէ :

Ելայ բեմ :

Տեսայ որ ընկերներս
էին որ բեմի վրայ
կը ծափահարէին զիս
մատուցանելով դափ-
նայ պսակ :

Հնորհակալութեամբ
ընդունեցայ :



ՏԻԿԻՆ ՀՐԱԶԵԱՅ

Դամէլիպազար փիկին, 1882, (կովկաս)

ԺԻ

Նկարիչն իր մահուընէն կամ ասպարէզէ
քաշուելէն յետոյ , կը թողու ընդ միշտ իր
նկարը հասարակութեան առջև , հեղինակն իր
գրքերը , բանաստեղծն իր բանաստեղծութիւն-
ները . իսկ գերասանը ոչինչ կը թողու , բաց ի
քանի մը քննադատական յօդուածներէ որոնցմէ

միայն ապագան պիտի կարողանայ գաղափար կազմել գերասանին վրայ :

Թող ներուի ինձ ուրեմն 1893ի շրջանին լրագրներու հրատարակած յօդուածներէն մէկ քանին այստեղ յիշատակել :

Արշալուստ, Թիւ 112, 26 Սեպտ. 1893

«Մանոյս 24ին, տիկին Հրաչեայի ներկայացրեց արքունական թատրոնում Ժորժ Օնէի «Գարրնո-ցակետը» գրաման :

«... Գալով գերակատարներին, մենք կը սկսինք տիկին Հրաչեայից : Բնութիւնը միանգամայն շուայել է այդ գեղարուեստի քրմուհուն ամեն բան, գեղեցկութիւն, տաղանդ, շնորհ (grâce), մի փոքրիկ բաց միայն թողնեալ, է այդ բացը նրա ձայնն է : Այդ ձայնը բաւական ազդու է գրաւիչ է երբ տիկինը կամացուկ, փաղաքշանք կամ թէ շշուկով է խօսում : Իսկ երբ ըստ պահանջման գերին, հարկ է համարում բարձրացնել ձայնը ու է ոգևորութիւն կամ գայլոյթ արտայայտելու համար, այն ժամանակ ցաւելով պէտք է սակ որ ցանկալի տպաւորութիւնը չէ գործում... Բայց թողնենք ձայնը, ո՞վ է մտածում գրա մասին երբ նայում են նրա դիմախաղին (փփփ) և շարժուածքին : Մարդ իրօք յափշտակում է այդ դիմախաղով : Հապիւ պատահել է մեզ տիեզեանհաշուակ գերասանների մէջ այդ աստիճանի զգացում և հոգեբանորէն խորին կերպով արտայայտուած դիմախաղ : Յօդերի, աշքերի, շրթ-թունքների հարկեր տեսակ փոփոխուիլը, ըռ-պէաբար մի գգացումից դէպ ի միւսն անցնելը, մարդկային հոգւոյ զօրեղ յատկութեանց խոր վշտի, բուռն ուրախութեան, վրդովման, զղըման գարոյթի» այդքան կենդանի է սիրուն կերպով արտայայտելու եղանակի ընդունակութիւնը... Բայց այդ դէմք չէ, այլ անեզր աշխարհ է, անհուն ծով է, ուր մարդկային կրքերը ալիք-նեբրի նման իրար մղում է իրար փշրում են : Ահա՛ տիկին Հրաչեայ : Բայց եւ շատ թով ուրուագիծ միայն տուի, ասածս հասկանալու համար՝ սոսնկ պէտք է :

«Այդ բոլորի վրայ աւելացնելու է և այն, որ տիկինը ոչ միայն կատարելապէս հասկացել, մանրամասն ուսումնասիրել էր իւր դերը, այլ նա միանգամայն տիրապետում էր այդ դերին : Այո՛, դա ճիշտ կարա տը Բոյիճն է, գլխից

մինչև ոտքի ծայրը արիստոկրատ, դքսուհի, հպարտ, ինքնահաւան, բայց և վեհանձն, սիրող, ասող, գրջացող, գգալուն :»

ՅԻԼԻՆ

Կալէու լրագիր (Թարգմանութիւն) .

«Սեպտեմբերի 24ին տեղի ունեցաւ հայկական խմբի երկրորդ ներկայացումը, Ժորժ Օնէի «Գարրնոցակետ» թատերախաղը, որուն մէջ առաջին անգամ դուրս եկան տիկին Հրաչեայ կատարելապէս յաղթական և յաջող : Ցաղանդաւոր և փորձառու գերասանուհին Քլարայի դերին մէջ իր մտածուած արտիստիկական խաղով, հարուստ և արտայայտիչ միմիկով, գրաւեց բոլոր հանդիսականներուն ուշադրութիւնը և ամենագեղեցիկ տպաւորութիւն գործեց : Ափսոս միայն որ տիկինը ձայնը նկատելի կերպով ետ կը մնայ՝ իր բոլոր արուեստագիտական ուշագրաւ յատկութիւններէն : Բոլոր ժամանակ՝ Ժողովուրդը բուռն և աղմկալից ծափերով ի տես կը կանչէր զինքը : Տիկին Հրաչեայ հասարակութենէն ստացաւ գեղեցիկ կողով մը՝ գեղեցիկ ծաղիկներով լեցուն և երկդոյն ժապաւէններով զարդարուած, և գերասանական խմբին՝ պըսակ մը :»

Թիֆլիսի Ան-Պի (Թարգմանութիւն) .

«Հինգշաբթի, սեպտեմբեր 24ին. Արքունական թատրոնին մէջ տեղի ունեցաւ տիկին Հրաչեայի Կալէու : Այս առաջին անգամը չէ որ յարգելի տիկինը բեմ վճիլէ Թիֆլիս, այլ այդ եղաւ 1881 Սեպտ. 3ին՝ «Բաթելերին Հովուարտի» դերին մէջ : Եւ դեռ այն ժամանակ Թիֆլիսի ամբողջ հայ մամուլը գտաւ իր մէջ անզուգական ընդունակութիւններու տէր արուեստագիտուհի մը և միաբերան վկայեց իր արտաքին ինչպէս ներքին բարձր ձիրքերը և հարուստ դիմախաղը : Այս անգամ ալ Քլարայի դերը տիկին Հրաչեան կատարեց գեղեցիկ կերպով : Հայ հասարակութիւնը շատոնց է որ չէ տեսնել բեմի վրայ այսպիսի խելացի արվեստ, որու համար ալ տիկինը վարձատրուեցաւ աղմկալից ծափահարութիւններով և միևնոյն ժամանակ հասարակութենէն ստացաւ ծաղիկներով լի կողով և պսակ :»

Տալու :

Տիկին Հրաչեայի խաղը կլարայի դերում

բաւական չէ որ վայելչագեղ էր, շնորհալի, նուրբ, նաև վերին աստիճանին բնական և մթաթուած էր: Որչափ զգացմունք, որչափ ճիշտ ըմբռնողութիւնն Ալարայի հոգեկան գրութեան: Մենք տեսնում էինք մի հպարտ գոռոզ էակ, գոռոզ այնքան որքան կարող է լինել մի կին, մենք տեսնում էինք այդ վիրաւորուած գոռոզութեան հետեանքը — ամուսնութիւնը չսիրած մարդու հետ իբր վրէժ սիրած մարդուն ատեւութեան գէժ, և ահա մի շարք տանջանքները:

“Ինչպիսի սարսուռ անցաւ Ալարա-Հրաշեայի մարմնով, երբ նա աւազին անգամ մնաց միայնակ ամուսնոյն հետ: Որչափ զգուանք կար այդ սարսուռի մէջ, բայց և որչափ անձնութիւնութիւն կար այն “երջանիկ եմ”ի մէջ որ Ալարան արձակուե՞ր է երբ դրամայի վերջում ձեռք է բերում իւր հաշտութիւնը: Դափաշարութիւնների վերջը չկար: Տիկնոջը նուիրուեց մի շքեղ գամբիւղ մասնախմբի կողմից, իսկ աւազին արարուածից յետոյ՝ գեղեցիկ պսակ՝ դերասանական խմբից, որը բեմի վրայ կանգնած՝ ծափահարում էր տիկնոջ (ժապաւէնի վրայ ուկնայ տառերով փայլում էր հետեւեւ բառերը՝ “Ողջամբ գալուստ Ց. Հրաշեայ 1893 Սեպտ. 24 — ընկերներից”):

(Շարունակելի)

ՀԱՌԱՅԵԱՆ

Գ Ի Ի Ղ Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Ղեկներուն մէջ, ընկեր, ուր գուն ծրծեցիր՝ Վաղուան կեանքին համար հրակայ սերունդիդ՝ Հեքերն ըմբոստ սօսկներու արծիւին՝ Գիւղանկերու ուղղութեամբ ծաղիկն է փրուած: Ո՛չ մէկ ժրպիտ տրէին անոր դալուկին Արշալոյսներն անոյ՝ Նախկին այգերուն, եւ ոչ իսկ հոն հայկեցաւ Մահամբը հուկի սարսուռով Հիւանդագին ճառագայթն Աշնանահար իրիկուն: Բարձրացիր, օ՛ն, ժայռին վրայ, օ՛վ ընկեր, Աստղերուն տակ դիտելու Թրջուառութեան վրէժուի ժանտ, անընդհատ Գիւղերուն կուգայ կաթն իր ջամբելու

Որ ցիւղերուն կուգայ կաթն իր ջամբելու

Գիւղերը երբ կ'իջնէ զբժիտմ թեւերով: Եւ նէ իր շար ու չոր մատով կը շաղուէ Եւ նոթութիւնն և տառապանքն և ծարաւն Որոնց, բարե՛, մութին մէջէն կ'երկարեն Հացին բարի յայտով, աւրով պըրկուած Երենց ձեռները վրտաւ Գրծախտներու կարաւաններն անհամար: Կրտսերներն, ահա՛, կ'անցնին, և լուսինն Լրտաւորութեամբ մատնաներն այդ կը կարգայ Ուր կ'այլի էջը անձանթ վեպիւրով: Ընտը որ արդ կորաբաժակ կ'ընթանան Կրտսերներու ծամբաներու երկայնքէն Երբեմն էին պարմանկները ցիւղին Որ սերն իրենց՝ աղբիւրներուն պատմեցին, եւ գետակին զովութեան մէջ երկայնքն Դաշխուրանի գինին, բարիքը հօտին: Ու կը քալին անոնք մինչև իրիկուն Հովերուն մէջ փետրով վարսն ըսպիտակ Բըրդգըզեւէ հէք ծերութեան... Մայրերն, ահա՛ կուգան՝ սեղմած կուրծքներուն Կոթի՛ շրթները մանկան, եւ շունչն իրենց կեանքին, մահուան մէջ բաժնած՝ Գիւղերն տակ կ'անիծեն Պըրկուկին երգն երջանիկ: Գեղեցկութեան մէջ թարշամած աղբիւրներն — Սէրերն որոնց խելայիցած կը ճըլեն — Կը կոխտան վարդին կոկոն՝ որ այգուն երանքն իրենց պիտ' հնգներ: Եւ վարը հոն հաւաքուած Բապիւնի շուրջ վրէժուկին Կաղաղակն աղօթք մը խուլ ու գրծեւ: “Գըթա՛, օ՛վ Մայր, օ՛վ Տառապանք պաշտելի: Մեր արգաղիք վերջին նըւէն ենք բերած Պատուանդանիդ մարմանն անով պըճնելու: Ըստաշխ՛ որ հին Պաղեստինի դաշտերէն Իսրէին բարի մեր պապերն (Ընտապաի աստուածներուն բոյրերով Կ'օծէ հաւաքն եռոտանույդ ոսկիին: Ըլէ՛ որ, օ՛վ Տառապանք, օ՛վ Մայր գըթած, Վաղն իսկ ցաթի շառայլ մը գէթ խաբուսիկ Խաւարին մէջ հիւղերուն: Ըրէ՛ որ գիւր Ըլլայ վերկեք ցալին Միւնէ վախճանը մեր խաչի սարսուռն: Չենք ուզեր մենք ժրպիտ, հարսնիքը կեանքին, — Չըտրուեցաւ արգէն հէքին հոս իւրեղալ — Մ՛հ, տուր անգի պարգեւը գէթ անըման Ընդորբաւու մահերուն: Գուն թէ՛ քալ՝ մի՛ ընդեր սիրտդ ալ քալ: Գըթա՛, օ՛վ Մայր, օ՛վ Տառապանք պաշտելի: Եւ պոչներն վրայ հօտին այս թըշուառ Տառապանքն իսկ — վրէժուկ գըթա՛, մայրական —